

Péter Ágnes: „...ezentúl egybeforr ég, föld s pokol...”

WILLIAM BLAKE ILLUSZTRÁCIÓI JÓB
KÖNYVÉHEZ

L'Harmattan, Bp., 2017. 322 old.,
3300 Ft

Péter Ágnes irodalomtudományi tanulmányainak legjellegzetesebb gesztusát talán a megnyitás szóval lehetne megnevezni. Ezen azt értem, hogy miközben erőteljes és karakteres szövegértelmezéseket dolgoz ki, a saját konklúzió előtérbe állításánál a jelek szerint sokkal jobban érdekli a tárgyalt művek és problémák hozzáférhetővé tétele. Ez nem tudománynépszerűsítést jelent – bár a *Keats világa* (L'Harmattan, Bp., 2010. 2., átdolgozott kiadás) és számos más népszerű esszé szerzőjétől ez sem áll távol –, hanem egy ritka következetességgel végigvitt kutatói programot, amely a vizsgálat tárgyát nem elkülönített szakterületi egységként, hanem gazdag kritikai, filológiai és didaktikai szempontok szerint megválasztott összefüggésrendszerben tárgyalja. Munkásságát a kezdetektől kíséri ez a törekvés, s a közelmúlt gazdag termése még egyértelműbben ebbe az irányba mutat.

Néhány példát említek. A *Roppant szivárvány. A romantikus látásmódról* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.) rendkívül tágas európai összefüggésrendszerben helyezte el a brit romantika vizsgált jelenségeit, tudatosan kapcsolatba hozva őket a német orientációjú magyar kultúrával és a magyar szakirodalommal. Ugyanezt a párbeszédkísérletet folytatta a *Készet a tavasz? Shelley poétikája* (Akadémiai, Bp., 2007.) című monográfia, amely Percy Bysshe Shelley és Hölderlin költészetének komparatív vizsgálatával megközelíthetőnek mutatta a többnyire határtalanul absztraktnak vélt angol költőt, és érthetővé tette, hány meg hány szalon kapcsolódik munkássága a francia forradal-

mat és a napóleoni háborúkat követő visszarendeződés Európájának társadalmi és szellemi életéhez, de egyúttal azt is, mely pontokon tér el a valamilyen biztonsággal általánosítható romantikaképtől. Említeni kell egy sor remek tanulmányt is Milton, Blake és Keats hazai recepciójáról, mind egy-egy ékesszóló érv a meglevő előzmények tradíciószálainak kritikus újrafelvételére:

The Reception of Blake in Hungary. *Blake: An Illustrated Quarterly*. Ed. by Morris Eaves – Morton Paley. 2000. 3. szám, 2–13. old.

„Elmélyült és komoly játék a szabad ég alatt”: Blake és Kondor. *Liget*, 2000. 4. szám, 78–96. old.

Milton a XX. század első felének kulturális emlékezetében. In: Gárdos Bálint et al. [szerk.]: *„Idegen költők” – „Őrök barátaink”. Tanulmányok a magyar kulturális emlékezetéről*. L'Harmattan, Bp., 2010. 105–130. old.

Elective Affinities: The Journal Nyugat and Hungarian Cultural Memory. *The Hungarian Quarterly*, 2010. 200. szám, 89–99. old.

Milton in the Hungarian Cultural Memory: Two Case Studies. In: Iltzész Gábor – Péti Miklós [szerk.]: *Milton through the Centuries*. Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan, Bp., 2012.

Ráadásul e tevékenységet a kezdetektől gazdag fordítói és szerkesztői munka egészítette ki: Byron prózája (*Byron, Naplók, levelek*. Vál. Péter Ágnes, ford. Bart István, Gy. Horváth László, Tótfalusi István. Európa, Bp., 1978.), Keats levelezésének remekbe szabott fordításai (*Keats levelei*. 2., javított kiadás [L'Harmattan, Bp., 2010.]), illetve egy fontos szerkesztett és részben fordított antológia az angol romantika kiemelkedő prózai írásaiból (*Angol romantika. Esszék, naplók, levelek*. Kijarat, Bp., 2003. Vál., szerk., bevezető tanulmány, 7–55. old.). Legújabbban már az angol irodalomtól is

ihletett Szerb Antal esszéinek angol fordításához írt előszavával a magyar kultúra brit befogadásához is hatékonyan járult hozzá (Antal Szerb, *Reflections in the Library: Selected Literary Essays 1926–1944*. Legend, Cambridge, 2017. [Studies in Comparative Literature, 46.]

A program realizmusát emelem ki: Péter Ágnes nem egy elképzelt ideális tudósközösséghez (a téma specialistáihoz) kíván beszélni, hanem a magyarul olvasó (jelenlegi vagy jövőbeli) kollégákhoz, akik a párbeszédbe bevonható témák bármelyikén dolgoznak a legtágabban értett irodalom-, művészet-, vallás-, eszme- vagy éppen tudománytörténet terén. Fontos válasz ez a rendszeresen előkerülő kérdésre: mi értelme – illetve miként lehet értelmesen – Magyarországon anglisztikát (s felteszem, más modern filológiákat) művelni? Péter Ágnes sem úgy nem tesz, mintha Budapesten ugyanúgy kellene gyakorolni ezt a szakmát, mint Oxfordban, sem az ismeretek pusztá közvetítésével nem elégszik meg. A lehetséges kapcsolódási pontok kidolgozásával olyan problémákat igyekszik feltárni, amelyek éppen itt és most látszanak különösképpen elgondolkodtatónak és jelentékenyeknek.

De hát ki is volt Blake, és miért olyan nehéz (meg persze izgalmas) írni róla? William Blake 1757-ben született, és az irodalomtörténeti konvenció az angol romantikus költészet első generációjához sorolja, pedig lényegesen idősebb volt a másik két, hagyományosan ide sorolt költőnél, William Wordsworthnál (1770–1850) és S. T. Coleridge-nál (1772–1834), akikkel nem állt érdemi kapcsolatban. 10 éves korától művészeti iskolában tanult, 14 évesen hét évre rézmetszőinasnak szegődött. 26 éves korában jelent meg első verseskötete, a *Költői vázlatok* (*Poetical Sketches*), gyerekkora óta írt lírai költeményeinek gyűjteménye, amely a késő XVIII. századi érzékenységekultusz stílusjegyeit viseli magán, s osztozik számos jeles kortársának törekvésében a költészet nemzeti hagyományainak megújítására az idegennek érzett klasszicista konvenciót megelőző korok energiáinak újrafelfedezésével. Ez volt az

utolsó kötet, amelyet Blake a hagyományos könyvkiadási és -terjesztési technikákra és csatornákra bízott.

Ezután kidolgozta azt az egyéni technikát, amellyel „illuminált könyveit” előállította. Ez a kifejezés (Blake sajátja) a középkori kódexek előállítási technikáival rokonítja az eljárást. Közvetlenül a rézlapon dolgozott (tollal és ecsettel) – ami azzal járt, hogy minden elemet fordítva kellett felvinnie –, majd a megdolgozott fém saválló anyaggal kezelte, és lemaratta a maradékot. Az erről kinyomtatott lapokat egyesével kellett megfesteni (ebben Blake feleségének, Catherine-nek is fontos szerep jutott) és összefűzni. A lassú, nehéz folyamat eredményeképpen Blake művei jellemzően néhány eredeti példányban léteznek csupán, és ezek közül nincsen kettő, amely pontosan megegyezne. A tömeges, gépesített, piaci könyvtermelés korában Blake a könyvkészítés személyes, kézműves formáját választotta, ezáltal azonban elzárta magát mind a lehetséges szerzői bevételtől, mind az érdemi kortárs recepciótól. Kép és szöveg Blake-nél elválaszthatatlan jelentésegységet alkot, s értő olvasójának így egyszerre kellene irodalom- és művészettörténésznek lennie (s még mi mindennek!). A megfizethetetlen kritikai kiadásoktól jellemzően elzárt magyarországi olvasónak a *The William Blake Archive* (blakearchive.org) pazar digitális kiadásait lehet javasolni, ha e komplex élményhez hozzáférni kíván.

Blake művészetének korai korszakához tartoznak máig legnépszerűbb rövid, lírai költeményei (*Az ártatlanság és a tapasztalás dalai*, 1789 és 1794). Az ezt követő illuminált könyveket próféciákként szokás meghatározni (kisebb és nagyobb próféciákat különít el a szakirodalom). Ezek hosszú, jambikus lejtésű sorokból, leginkább bibliai motívumokra és poétikára épülő (a kor egyik nagy, sokak által tárgyalt felismerése, hogy az Ószövetség költeményként is olvasható), irodalmi műfajokat bátran vegyítő látomásos művek, amelyekben fokozatosan bomlik ki Blake mindegyre változó egyéni mitológiája. Híres gondolata szerint „az Ó- és az Újtestamentum adja a művészet nagy kódját”, s értelmezői

is gyakran a bűnbeesés, a megváltás, az új Jeruzsálem, az új Éden keresése és más bibliai narratív sémák alapján tárgyalják Blake műveit.

Mint sok más kortársa, Blake is a Biblia rejtett, spirituális jelentése mentén, radikális protestáns hagyományokat követve értelmezte és élte meg a francia forradalom kirobbanását, az új ég és az új föld megteremtésének ígéreteként. Későbbi műveiben e politikai tartalmak átszűrtebben jelennek meg: a bukott világban, korlátok között a prófétai látásmóddal küzdő képzelőerőre figyelünk inkább: a belső, szellemi apokalipszis keresésére. Hatvanas éveitől Blake felhagyott a versírással, és a vizuális művészetekre koncentrált. Élete vége felé dolgozott a Jób könyvéhez (1823–26) és Dante költeményéhez (1826–27) készült illusztrációkon. 1827-ben hunyt el. A legendával ellentétben nem egészen ismeretlenül, hanem egy szűk tanítványi és baráti kör által elismert művészként. Jelentős inspirációt először a preraphaelita költők és festők számára jelentett a XIX. század második felében. Összegyűjtött költeményeit W. B. Yeats (aki saját mitológiáját részben Blake-re támaszkodva dolgozta ki) adta ki először 1893-ban, s Blake a XX. század közepére került komoly tudományos érdeklődés középpontjába. Mára az egyik legtöbbet tárgyalt romantikus szerző.

A monográfus előtt álló kihívások talán jól láthatók. Viszonylagos elszigeteltsége miatt Blake sok kortársánál nehezebben helyezhető el a korban, pedig annak számos szellemi irányzata nélkül elgondolhatatlan. Blake több felvilágosodáskori hagyománnyal indulatosan szakított (Bacont, Newtont és Locke-ot a „szentségtelen háromságnak” nevezte), s viszonya így nehezen rekonstruálható az őt megelőző és körülvevő szellemi áramlatokhoz. Rendkívül összetett és folyamatos változásban álló mitológiát hozott létre, amelyet a nem avatott olvasónak igen nehéz követnie. Nagyon mélyen és szenvedélyesen vallásos művész volt, vallásossága azonban meglehetősen rejtőzködő protestáns csoportok nem könnyen dokumentálható hagyományaira épült. Ráadásul a hatalmas

életmű megnyitása igen nehéz módszertani dilemmákat is felvet, hiszen bár gazdag és színvonalas fordítások állnak rendelkezésre, kritikai irodalom alig létezik magyarul Blake-ről. Milyen utat követ tehát Péter Ágnes? Az említett Shelley-monográfia szerkezeti szempontból is előzménye az új tanulmányoknak. Mindkét munka rendkívül tágas értelmezési horizontokat nyit meg, ám ezeket Péter Ágnes végül egyetlen (érdekes módon mindkét esetben a költői pálya végén álló) mű értelmezésében kamatoztatja és igazolja. Az új kötet három nagy egységre tagolódik. Az első egy átfogó *Pályarajz*; a második, központi rész Blake-nek a bibliai Jób könyvéhez kapcsolódó illusztrációit elemzi, egyesével értelmezve a kibomló történet (talán inkább folyamat, lelki átváltozás) stádiumait; a harmadik, rövidebb egység pedig Blake vallásos művészetét és esztétikai tapasztalatok megérthető vallásosságát vizsgálja, elsősorban a művekből kirajzolódó krisztológia és a megjelenített időtapasztalat szempontjából.

A szerényen *Pályarajz*nak nevezett első nagy fejezet két fontos feladatot végez el. Az első – amely szokatlanul olvasmányossá, szinte regényessé teszi a fejezetet – egy rövid életrajz felvázolása. Erre azért van szükség, mert a népszerű képzeletben Blake ma is szerencsétlen, nyomorgó, magányos örültként él. Hogy komolyan vehessük az életművet, ideje megismerni azokat a fontos értelmiségi csoportokat, amelyekhez Blake kapcsolódni tudott, s azokat a radikális disszertent (vagyis nem anglikán, de protestáns) hagyományokat, amelyek számos szokatlan gondolatát magyarázzák. Meg kell értenünk azt is, hogy Blake művész létére kézműves, mesterember és szegény ember is volt, s a nyelvhasználatának, ideológiájának párhuzamait gyakran a korabeli elit helyett a munkásosztály kultúrájában kell keresnünk. Fontos ellenállni annak a készletességnek is, hogy mindig túlmenjünk Blake szavain: ami ezt a monográfiát illeti, ha Blake azt állította, hogy Ézsaiással vacsorált, akkor bizony Blake Ézsaiással vacsorált, s ezt a lehetőséget még stilisztikai eszközökkel sem szabad eltávolítanunk vagy

komikus-ironikus fénybe állítanunk. Vagy próféta-ságával együtt fogadjuk el Blake-et, vagy sehogy.

A nyitófejezet azonban messze túlmegegy azon, amit egy pályarajztól általában várnánk, hiszen magyar nyelven először ad kidolgozott értelmezést Blake legnagyobb ívű próféciáiról, a *Miltonról*, a *Valáról* és a *Jeruzsálemről*. A kontextust a „rendszer” problémája adja, vagyis Blake kitaró igyekezete, hogy egy koherens és teljes világmagyarázatra képes mitológiát hozzon létre, szinte egyedül. Ezt a momentumot Péter Ágnes tágas európai kontextusban vizsgálja. „A várva várt új mitológiában látták a romantikusok – s ebben a vonatkozásban Blake is közéjük állítható – az egyetlen lehetőséget arra, hogy helyreállítsák a kapcsolatot az intellektuális és az érzéki tapasztalat, a filozófia és a művészet, a tudományos és a költői/vallásos látásmód között, s általa akarták feltartóztatni a tudat dezintegrációját éppúgy, mint a társadalmi fragmentációt, s elősegíteni »egy felvilágosult, etikus, szabad és organikus egységes társadalom« létrejöttét” (79. old.) – írja Nicolas Halmira hivatkozva.

Az első (akár eposznak is tekinthető) nagy elbeszélő költemény (végtelenségig leegyszerűsítve) a Newton nevéhez kötött hamis természetkép, az elnyomó, büntető apafigurához kötődő hamis istenkép, az önzésen alapuló hamis etika, a vágyak elfojtását követelő hamis normarendszer leküzdésén keresztül a próféta vízió visszanyeréséért folytatott küzdelem megjelenítése. „Csakis a képzeleten át juthat el a piszkos gúnyába, az anyagi létbe öltözött ember az Örökkévalónak a Megváltóban meg tapasztalható valóságához. A blake-i képzelet működése az én korlátainak feladásával, az én kiüresítésével jár, mint a misztikusoknál. [...] Az alkotói (vagy befogadói) folyamat csúcspontján eltűnik a távolság alany és tárgy között, mint ahogy – Blake szerint – eltűnik a távolság a vallásos vágy intenzív pillanatában a vágyakozó és Jézus között is.” (101. old.) Ez Blake hite és esztétikája egyszerre. Az eksztatikus csúcsponthoz azonban elképesztően összetett lelki küzdelem árán lehet csak eljutni,

amelynek stációit, helyszíneit, hőseit és ellenfeleit rendkívül bonyolult és akár egy művön belül is változó jelentéseket hordozó mitológia fogja keretbe, amelyben a nem specialista olvasónak gondos eligazítás nélkül el nem tévednie lényegében lehetetlen. És akkor még nem is említettük a mindennél alapvetőbb tény, hogy Blake-nél a rendkívül összetett nyelvi világhoz ugyanennyire árnyalt ikonográfia is tartozik. Mindehhez kapunk itt útmutatást.

A könyv központi fejezetének gondolatmenetét a legegyszerűbben talán úgy lehet összefoglalni, ha M. H. Abrams *Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature* (New York – London, Norton, 1971.) című, a modern romantikakutatást mélyen meghatározó könyvére utalunk. Ebben Abrams egyetlen narratívában kívánta megragadni a romantika lényegét. Formálisan egy A – B – A' szerkezetű narratíváról van szó, amelyben a kezdeti primitív harmónia állapotából kiszakadva a visszasság és az idegen-ség tapasztalataival küzd az ember, hogy végül (reményként vagy megvalósult tapasztalatként) eljuthasson egy (Blake szavával) magasabb ártatlanság állapotába, amely azonban a megtett út fájó tapasztalatait is mind magába gyűjti. Abrams szerint a nyugati értelmiség azt a tanulságot vonta le a francia forradalom traumájából, hogy a történelem nem kezdhető újra, nem lehetünk újra gyermekek, nincs visszaút a kezdet vélt idilljéhez, ám a történelem és a felnőtté válás szükségzerű fájdalma elvezethet egy magasabb rendű harmóniához. Abrams szerint a romantikus költészet nagy narratívája szekuláris természetű, de mögötte jól láthatók az elbeszélés bibliai, teológiai és misztikus gyökerei. Blake Jóbja is hasonló utat látszik megtenni.

Nagy költőtől szinte példátlan önkorlátozással Blake a Jób-metszetekhez egyetlen sornyi önálló szöveget sem írt, azonban a titokzatos öszö-vetségi történetet az illusztrációkkal és a szabadon összeválogatott és esetenként némiképp eltorzított, a nyomatok szélén olvasható bibliai idézetekkel átértelmezi, és sajátos vízió-hoz igazítja. Az első metszet Jóbot

és népes családját ábrázolja, amint egy fa tövében mindennapi szokásuk szerint imádkoznak. „A kép statikus elrendezettségével az ártatlanság egyneműségét, az időnkivüliség illúzióját kelti. Azonban nyilvánvaló, hogy az ártatlanságot egy sor utalás erősen megkérdőjelezi. A fára felfüggesztett hangszerek a babiloni fogságra emlékeztetnek [...]. Jób-nak és feleségének térdén egy-egy nyitott könyv látható: a könyv Blake ikonográfiájában a Törvényt és a hagyományt képviseli. [...] Mögötte a mózesi törvények kőtáblái láthatók [...]. Tehát [...] Blake már az első képen utal arra, hogy Jób és családja imája tévedésen alapszik.” (148–149. old.) Blake mitológiájában fenyegető jelenlét a törvényre és számításra építő, engedelmséget elváró, a szeretet nélküli ráció korlátosságát megjelenítő „hamis isten”, Urizen, „a bibliai Jehova paródiája” (uo.). Jób per-sze nyugodt lehetne: lelkiismerete tiszta, hiszen minden előírást megtart, minden szokáshoz illően tartja magát. Ám éppen ezáltal zárja el magát embertől és Istentől, illetve Blake felfogása szerint az ember (önmaga) igazi, isteni természetének megismerésétől. Az ezt követő finom, érzékeny, az életmű belső összefüggéseit is feltáró és mindvégig világosan követhető értelmezések azt a folyamatot bontják ki, amelyben elborzasztó veszteségei elvezetik Jóbot a hamis bizonyosság önelégültségétől a próféta vízió elragadtatottságában a részvételtjes viszonyhoz az emberrel és Isten (az emberarcú Krisztus) szeretettelgi megismeréséhez.

Ellenérzést kelthet az olvasóban, hogy ezek szerint Jób és mindvégig mellette álló felesége számára – Blake szemében – mások halála csupán a megvilágosodás eszköze. Érdemes tehát észben tartanunk, hogy Blake világában végső soron nincsen halál. Péter Ágnes az alábbi gyönyörű és nyugtalanító levelet idézi és fordítja le ennek bizonyítására.

„Tudom, hogy eltávozott barátaink sokkal inkább velünk vannak, mint amikor halandó szemünkkel láttuk őket. Tizenhárom évvel ezelőtt elvesztettem egyik fivéremet, de gondolatban azóta is

minden nap és minden órában beszélgetek szellemével. És emlékeimben látom, Képzeletem terein. Hallom tanácsait, és most is az ő diktálására írok. – Bocsássa meg rajongásomat – de bár osztozna mindenki benne, mert az nekem halhatatlan örömök forrása, s annak köszönhetem, hogy ebben a világban is élvezem az angyalok társaságát. Kívánom, Önnek is egyre inkább legyen része ebben az élvezetben, s legyen egyre bizonyosabb benne, hogy minden halandó veszteség halhatatlan nyereség. Az Idő pusztítása hajlékokat emel az Örökkévalóságban.” (133. old.)

Péter Ágnes négy ponton állítja meg a gondolatmenetet, hogy exkurzusok formájában tágabb kontextusba helyezze Blake munkásságát. Az első a romantikus új mitológia megteremtését tárgyalja további német és angol példák alapján; a második a newtoni és a blake-i tér problémáját, a harmadik a részvét (szimpátia) morális és esztétikai vonatkozásait s végül a negyedik Blake radikális krisztológiájának előzményeit. A gondolatmenet így explicit párbeszédbe kezd a mítosz kutatóival, a tudománytörténészekkel, a felvilágosodás kori eszmétörténet szakértőivel, a teológia- és egyháztörténet művelőivel. Nem beszélve a Biblia és a szépirodalom kapcsolatának, a kép és a szöveg viszonyának vizsgálatáról vagy az ikonográfiai kutatás módszeréről.

Blake kétszáz év alatt szinte ismeretlen költőből az egyik legtöbbet vitatott romantikussá vált. „[A]nnyi bizonyos és visszavonhatatlan, hogy kötelességem égi kincseket halmozni” – idézi az elszigeteltségben dolgozó költő szavait Péter Ágnes (19. old.). E kincsek – mondhatnánk – most már magyarul is közkincsek.

Ferge Zsuzsa: Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015

Osiris, Bp., 2017. 510 old., 4980 Ft
(A mai Magyarország)

Hosszú szünet után, az utóbbi néhány évben ismét megnőtt a közérdeklődés a társadalmi egyenlőségek iránt; akárcsak a nemzetközi szinten, forró téma lett itthon is. Jól mutatja ezt a kötet fogadtatása: a bemutatón alig fértek be az érdeklődők a Kossuth Klub nagytermébe. Alighanem a megnövekedett érdeklődésnek köszönhető a szerző felkérése is, könyve ugyanis – az *Előszó* tanúsága szerint – a kiadó kezdeményezésére született. Hogy 25 év magyar szociálpolitikája történetének megírására Ferge Zsuzsa kapott felkérést, magától értődőnek mondható, mint ahogy az is, hogy az első önálló magyar egyetemi szociálpolitika tanosok létrehozója több kollégáját, volt tanítványát is bevonta a munkába. (A tanosok létrehozásának érdekes történetéről lásd a Ferge Zsuzsával készült interjúkötet 189–194. oldalát: Ferge Zsuzsa: *Nem cserélek elveket*. Életút-beszélgetések. Készítette Weiler Katalin. Noran Libro, Bp., 2016.)

Az elképzelések szerint a kötet „valahol az igényes szakkönyv és Agatha Christie között helyezkedik el, azaz használható tankönyvnek is, meg nem túl unalmas olvasmány az érdeklődő laikusnak. [...] [S]zakmailag elég pontos, de majdnem ismeretterjesztő írás.” (9. old.) Mivel a benne tárgyalt rengeteg téma egy részéhez valamelyest értek, másokhoz viszont egyáltalán nem, ki tudtam próbálni mind a szakmai, mind a laikus olvasási módot.

Az *Előszó* még egy lehetséges bírálati szempontnak megy elébe: „A szociálpolitika azonban egyszerre szakma és politika, [...] [e]zért lehetetlen az utolsó 25 év történetét úgy elmondani, hogy kihagyjuk ebből a

politikai érték- és érdekrendszert [...] Csak arra tudtam törekedni, hogy a történet, amennyire lehet, elfogultságmentes legyen, vegye számba minden kormány pozitív és negatív teljesítményeit. Remélem, hogy ez az igyekezetem nem volt sikertelen. Korlátait azonban sejttem.” (9. old.) Lefegyverző önreflexió, és valószínűleg a probléma tudatosítása folytán alapvetően sikerült a mutatvány. Miközben Ferge Zsuzsa társadalompolitikai értelemben egyértelműen elkötelezett a szegények ügye, az esélyegyenlőség eszméje mellett, pártpolitikai értelemben nem elfogult.

A könyv három, egymással összefüggő kérdéskört vizsgál. Milyen célokot követtek szociálpolitikájukban az egyes kormányok? Szakaszolható-e ebből a szempontból az elmúlt 25 év? Mennyire sikerült megvalósítani a deklarált, vagy ki nem mondott, de azért „kvázi-tudatos” célokat?

A KÖTET FELÉPÍTÉSE – ÚTMUTATÓ AZ OLVASÁSHOZ

A főszöveg három tartalmi részből áll. Az első, 70 oldalas egység Ferge Zsuzsa írása, *Séta a szociálpolitika körül*. Címének megfelelően ez a legolvasmányosabb, egyben a legkevésbé tankönyvszerű, célja a kiinduló elvek és alapfogalmak tisztázása és szembeállításai mai problémáinkkal. A második, közel 300 oldalas rész tíz tematikus fejezetre bontva vizsgálja a magyar szociálpolitika 25 évét, többnyire az előzményekre is visszatekintve.

Ezen belül az első, előkészítő fejezet (szintén Ferge Zsuzsa tollából) a társadalmi-gazdasági háttérrel vázolja fel, ezt követik a szakmai részterületek (zárójelben a szerzők neve, ha az adott részt nem Ferge Zsuzsa írta): önkormányzatiság (Velkey Gábor), foglalkoztatáspolitikai, oktatáspolitikai, családpolitika (Darvas Ágnes és Szikra Dorottya), ifjúsáspolitikai (Nagy Ádám, Bán Dóra, Folmeg Balázs és Schmidt Richárd), nyugdíjpolitika (Szikra Dorottya), segélyezés (Tausz Katalin), lakáspolitikai (Misetics Bálint), végül a cigányság helyzetével kapcsolatos néhány kérdés

(Farkas Zsombor). Az egyes fejezetek önmagukban is olvasható, színvonalas tanulmányok, átfogó áttekintést adják a megjelölt téma 25 éves magyarországi történetének, vagy – ha nem teljes mértékben szociálpolitikai kérdésekről van szó – szociálpolitikai vonatkozásainak. A szinte teljes körű áttekintésből talán csak két fontos témakör hiányzik, amire maga a kötet is felhívja a figyelmet: az egészségpolitika és a nyugdíjkérdésen kívüli időszűg.

A Ferge Zsuzsa által írt, tanulmány terjedelmű harmadik rész bizonyos szempontból az előzőek összegzése, de önmagában is olvasható. Számomra a könyv egyik legérdekesebb fejezete, még ha egyes vonatkozásait illetően vannak is fenn tartásaim. Ez a rész, 25 év szociálpolitikai törvénykezését áttekintve számszerűleg vizsgálja, hogy a különböző szociálpolitikai értékek milyen mértékben érvényesültek az egyes kormányzati ciklusokban.

A kötet többféle szempontot figyelembe véve létrehozott jó szerkezete egy pontban kelt hiányérzetet: valószínűleg a szövegek párhuzamos megírásának következményeként kevés az egyes részek, fejezetek közötti kereszthivatkozás. Pedig néhány jól elhelyezett hivatkozás az első részben kedvet csinálhatna a továbbolvasáshoz, nem szólva arról, hogy a későbbi részek nem egy következtetése alátámaszthatta, erősíthette volna az első rész vázlatosabb megállapításait.

A tankönyvi használatot elősegíti a nemzetközi és hazai szakirodalmi hivatkozások gazdagsága (a több mint 20 oldalnyi bibliográfiát 6 oldalas jogszabályjegyzék egészíti ki). Jó szolgálatot tesz a gondosan összeállított és terjedelmes név- és tárgymutató is. Kár, hogy még a nagyobb terjedelmű hivatkozott művek esetében is meglehetősen ritka az oldal-szám-megjelölés.

Talán Ferge Zsuzsa statisztikus előéletével is összefügg, hogy a szövegben elhelyezett táblázatokon és grafikonokon kívül a függelékben további 40 oldal táblázat és grafikon segíti elő a tájékozódást és a 25 éves időszak egészének vagy – az elérhető adatok függvényében – nagyobb részének az áttekintését.

SÉTA A SZOCIÁLPOLITIKA KÖRÜL

Az első rész az alapfogalmak – társadalompolitika, közpolitika és szociálpolitika – bemutatásával, egymáshoz való viszonyuk tisztázásával indul. Ferge Zsuzsa rendszereken átívelő következetességét illusztrálja, hogy az első hivatkozása saját, közel 40 éves, most is érvényes munkájára (*Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1980.) mutat. A megközelítés fő szempontja a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni fellépés lehetőségeinek és módszereinek vizsgálata, aminek filozófiai alapjául Amartya Sen szabadságelmélete és képességértelmezése szolgál. (Vö. Amartya Sen: *A fejlődés mint szabadság*. Európa, Bp., 2003. A „capability” szó magyarra fordításának nehézségét, amivel a szöveg is küzd, most nem tárgyalom.) A „ténylegesen élvezhető szabadság” Sen által bevezetett fogalma lehetőséget teremt a szociális szempontok integrálására.

A szöveg nem technikai jellegű, nincsenek benne egzakt definíciók, valóban a problémákat ismereti. Kiemelt jelentősége van az értékek meghatározásának, hiszen ezen alapszik az egyes kormányok társadalompolitikájának értékelése. Ferge Zsuzsa az általa követett értékek három körét és forrását jelöli meg:

– „a zsidó-keresztény vallási parancsok a [...] gyengébbek segítéséről, az adakozó szeretetről, az idegen elfogadásáról”;

– „a felvilágosodás öröksége szabadságról, egyenlőségről, testvériségről vagy szolidaritásról, igazságosságról, jogokról, méltóságról”;

– „a szociáldemokrata eszmerendszer, amely a kapitalista piaci társadalom igazságtalan és létbiztonságot aláásó működését kívánja [...] közakarral kidolgozott állami beavatkozások segítségével korlátozni.” (21. old.)

Más-más lehet az értékek egymáshoz viszonyított súlya az egyes kormányzati társadalom- és szociálpolitikákban, de ha „a fentiek közül fontos értékek hiányoznak, vagy ellent-

mondásosan működnek, akkor nem adnak alapot egy általunk elfogadhatónak tekintett szociálpolitikához” (21. old.). A későbbiek során kiderül, hogy a szociáldemokrata eszmerendszer tágan, nem pártpolitikailag értendő, „az elfogadhatónak tekintett” szociálpolitika körébe, a kormányzatok színezetétől függetlenül, belefér az észak- és nyugat-európai jóléti államok által a hatvanas-hetvenes években követett szociálpolitika.

Bár közel állnak hozzám a felsorolt értékek, ez a bemutatás némileg leegyszerűsítő, hiszen a társadalompolitika leg súlyosabb kérdései épp akkor vetődnek fel, amikor az értékek ütköznek egymással, illetve az erőforrások korlátossága miatt rangsorolni kell őket. Sajnos a kötet tanulmányainak többsége ezt a helyzetet nem tárgyalja.

Az értékek kérdése operacionalizálható formában tér vissza a harmadik részben, ezzel egyfajta keretbe foglalva az írásokat, nyilvánvalóvá teszi, hogy a megadott értékelési szempontok végig ott vannak a háttérben. Az öt szempont, amelyek szerint 25 év társadalompolitikát érintő törvényeit vizsgálja (hatalmas joganyagról, 592 törvényről van szó):

1. az emberi és szociális jogok bővítése vagy korlátozása, az autonómia növelése vagy csökkentése;

2. a szociális célú újraelosztás, a transzferjövödelmek növelése vagy csökkentése;

3. a demokratikus folyamatok, a társadalmi párbeszéd erősítése vagy gyengítése;

4. a társadalmi-jövedelmi rétegek közötti újraelosztás választott iránya: javítja-e, vagy rontja a szegények, a kirekesztettek helyzetét (Ferge Zsuzsa találó, az *upward redistribution*nál érzékletesebb kifejezése a „perverz újraelosztás”, amikor a magas jövedelműek a szociális újraelosztás címzettjei);

5. a szociális problémák megoldásának ösztönzése a támogatás erősítésével vagy szankciók bevezetésével.

Az öt szempont közül négy könnyen levezethető az értékek három köréből, és értelmezésüket is segíti. A második szempont azonban még azok számára sem magától értetődő, akik a többször maradóképpen egyetértenek. Erre a kérdésre még visszatekintünk.

A 3. szempont felveti a kérdést, hogy mi köze a társadalmi párbeszédnek a szociálpolitikához. Ezt illetően Ferge Zsuzsa nagyon fontos tanulságot fogalmaz meg: „egy sor esetben csak utólag értettük meg, hogy ha társadalmi részvétel nélkül születnek bármilyen korrekt (szociál)politikai döntések, akkor azt az állampolgárok többnyire nem fogják sajátjuknak érezni. Akkor sem, ha számukra kedvező.” (30. old.)

Az alapelvek vizsgálata után megismerkedünk a szociálpolitika elosztási csatornáival és elosztási típusaival, az univerzális, a társadalombiztosítási, a kategoriaális és a szelektív, segély jellegű ellátásokkal és a kívánatos arányokra vonatkozó legfontosabb érvelésekkel. A részletekre nem kitérve, a valamilyen feltételhez (általában a kellően alacsony jövedelemhez) kötött, szelektív, rászorultságalapú ellátások között tárgyalja a könyv a feltételhez kötött készpénztranszfer (*conditional cash transfer*) viszonylag új eszközét is. „Ha a segélyezés célja és feltétele a humán tőke növelése, például a gyerekek rendszeres iskoláztatása, akkor a Világbank elnevezése szerint »aktív szociálpolitikai eszközről« van szó. (Vö. Tóth István György et al: *Aktív szociálpolitikai eszközök, feltételekhez kötött készpénztranszferek a világban és Magyarországon*. TÁRKI, Bp., 2010.) A gyakorlatban egyes feltételek csak azt kívánják érzékeltetni, hogy a szegények nemkívánatos teher a társadalom vállán, komoly erőfeszítések, magatartásuk változtatása nélkül nem számíthatnak segítségre.” (45–46. old.)

Attól tartok, hogy ez az elitélő megjegyzés a többször felemlített magyar esetet, a korábban univerzális családi pótlék feltételhez kötését, iskoláztatási támogatással alakítását (47. és 221–222. old.) veszi alapul. A nemzetközi gyakorlatban azonban jellemzőbbek azok a megoldások, amelyek egy kívánatos, pozitív

externáliakkal is járó cél eléréséhez többlettámogatásokkal igyekeznek a szegényeket aktivizálni. (Rendkívül tanulságos egészségügyi és iskoláztatási példákat tárgyal Abhijit V. Banerjee – Esther Duflo: *A szegények gazdálkodása. A szegénység elleni küzdelem teljes újragondolása*. Balassi, Bp., 2016. 3. és 4. fejezete.) Szükség lehet az aktivizálásra, mert a tartós nyomor sok esetben rontja a cselekvőképességet, és a saját erőfeszítés ösztönzése éppenséggel a segítség egyik formája lehet. (A tanult tehetetlenségről: Christopher Peterson – Steven F. Maier – Martin E. P. Seligman: *Learned Helplessness: A Theory for the Age of Personal Control*. Oxford University Press, New York, 1993. A szűkösség következtében romló kognitív teljesítményről és döntésképeségről: Sendhil Mullainathan – Eldar Shafir: *A szűkösség pszichológiája*. HVG Könyvek, Bp., 2014.)

A megítélésbeli választóvonal éppen a Ferge Zsuzsa által megfogalmazott 5. szempont, azaz támogatásról, vagy pedig szankcióról van-e szó. A példa arra világít rá, hogy a hagyományos szociálpolitikai megközelítést érdemes volna kiegészíteni a viselkedési közgazdaságtanával.

Tapasztalataim szerint még a szociális kérdések iránt érdeklődők közül se mindenki tudja pontosan megkülönböztetni a társadalmi alapjövedelem és a minimumjövedelem fogalmát. Az elosztási típusokhoz kapcsolódva nyújt ennek megértéséhez segítséget a könyv. Kiválóan hasonlítja össze a közvetlen szociálpolitikai szempontokat, azonban foglalkoztatáspolitikai értékelésre és az ezzel kapcsolatos viták ismertetésére sajnos nem kerül sor.

A szociálpolitika körüli túrát a költségvetési újraelosztás alapfogalmait tárgyaló és a magyar újraelosztást – a bevételi és kiadási oldalt egyaránt – részletesen bemutató fejezet zárja. A nemzetközi összehasonlításból kiderül, hogy az „Európai Unióban Magyarország az egyetlen ország, amelyben a válság éveiben, 2007 és 2014 között nem nőtt, hanem csökkent a szociális kiadások aránya.” (83. old., kiemelés az eredetiben.)

Magyarországon „köztudottnak” számít, hogy nálunk nagy a szociá-

lis újraelosztás aránya. Ha viszont a számok mögé nézünk, kiderül, hogy a kifejezetten a szegényeket célzó újraelosztásra ez a megállapítás korántsem igaz. A segélyek összege (beleértve a tartós munkanélküliek juttatásait) rendkívül csekély, sok a magasabb jövedelműeket kedvezőben érintő transzfer, például a lakástulajdonhoz jutás támogatása vagy a családi adókedvezmények. Nyilvánvalóan tűnik – írja Ferge –, mégsem szerepel sem a jelenlegi kormányprogramban, sem valamelyik vonatkozó stratégiában, hogy a szegénység egyik oka az alacsony jövedelem. Márpedig hiába költünk szociális szolgáltatásokra, a foglalkoztathatóság javítására, a nyomorszint alatt nem lehet tartós hatásuk.

A MAGYAR SZOCIÁLPOLITIKA 25 ÉVE

A kötet második részének első, a 25 év szociálpolitikájának egészét madártávlatból áttekintő tanulmánya ciklusonként veszi sorra az egyes kormányzatok teljesítményét. Ezt egészíti ki a harmadik rész jogszabályelemzése – illetve nemcsak kiegészíti: helyenként módosít is a képen. Az a benyomás alakult ki bennem, hogy a kapott eredmények hatására Ferge Zsuzsa véleménye a kötet két része között pozitív irányba módosult az első kormányzati ciklust, pontosabban az Antall-kormány időszakát illetően: a korábban felsorolt öt értékelési szempont mindegyikében, a jogbővítés terén pedig különösen kedvező ennek az időszaknak a mérlege.

Szociálpolitikai szempontból a 4. kormányzati ciklus (2002–2006) értékelése a legkedvezőbb, noha ennek az időszaknak is meglehetősen zavarosak és iránytalanok voltak az intézkedései. Valamennyi ciklusra érvényes összefoglaló megállapítás, hogy a volt államszocialista országok (ezt a terminológiát használja a kötet) „szociális rendszere kül- és belföldi, régi és újabb elemek »rekombinációja«. Magyarországon e rekombináló folyamat talán a szokásosnál is átgondolatlanabban ment és megy végbe.” (97. old.) Az átgondolatlanúságot, a kormányzati ciklusok közötti, sőt azokon belüli rángatásokat példák seregével igazolja ez az

áttekintő fejezet, de a későbbi, tematikus fejezetek is. Egyik kormányának sem sikerült összefüggő szociálpolitikai programot felépítenie.

Mindennek elvi összegzése: „Az 1990 utáni változások együttese – minden ellentmondásával és zavarosságával együtt – szerintem mégis paradigmaticus jelentőségű. A szociálpolitika funkcióiról való közmegegyezés teljes hiánya elég ahhoz, hogy egy szilárd támpontok, közös értékek nélkül kialakuló új, paradigmahiányos paradigmáról beszéljünk.” (Uo.)

Ezt a megállapítást később, a jogszabályokat elemző harmadik rész végén negatív irányba korrigálja a szerző: „amilyen program nélküliek voltak a pártok, olyan iránytű nélküliek voltak szociálpolitikáik. Balszerencsénkre, a hatodik kormányzatnak [a 2010–2014 közötti Orbán-kormány] van a legkoherensebb, törvényekkel is jól követhető programja a társadalom átalakítására. Ez azonban sajnos ellentmond majdnem mindennek, amit eddig európai szociális modellnek hívtak.” (417. old.) A 2010–2014 közötti kormányzati ciklusban egyértelműen kimutatható a jogszerűítő, demokratikus folyamatokat gyengítő törvények túlsúlya és a már említett perverz újraelosztás erősödése. A szociális problémák „kezelésében” a támogatással szemben a szankciók alkalmazása kizárólagossá vált (bár már a korábbi ciklusokban is megjelent és egyre nagyobb szerepet kapott).

Fontos kérdés, de nem vetődik fel a kötetben, hogy ez az irány nélküliség magyar, vagy posztszocialista sajátosság-e. Néhány adatsor arra utal, hogy a magyar helyzet jóval rosszabb, mint a velünk összevethető országoké, közvetlen összehasonlításra azonban sajnos nem kerül sor. Egyetlen példát emelek ki. A szegénység mérése kapcsán szó esik a súlyos anyagi deprivációban élők arányáról (103. old.) és a függelék 25. ábrája (487. old.) tartalmaz egy erre vonatkozó nemzetközi összehasonlítást is. Ha közelebbről megnézzük az ábrát, kibogozható belőle, hogy az alkalmazott szegénységi mutató szerint 2005-ben Lengyelország, Lettország, Litvánia nálunk sokkal rosszabbul,

Szlovákia pedig velünk egyformán állt. 2015-ben a lengyel és a szlovák szegénységi mutató mintegy a fele, a lett és a litván a háromnegyede lett a magyarnak. (Csehország és Észtország helyzete eleve kedvezőbb volt, és a 10 év alatt sokat javult tovább.) A gyerekszegénységet tekintve Magyarország számára még kedvezőtlenebb az összehasonlítás. A rendszerváltó országok közös jellemzőin túl mindez egy speciálisan magyar intézményi kudarcra utal.

A második rész nyitó fejezete áttekinti a magyar szociálpolitika gazdasági hátterét, ez az áttekintés azonban valamelyest leválik a szociálpolitika vizsgálatáról. Itt térek vissza az újraelosztás mint érték kérdéséhez: az újraelosztás csökkentését lényegében minden esetben negatív, növelését (hacsak nem kifejezetten a jómódúakat pártoló intézkedésről van szó) pozitív értékelés kíséri. Túlzónak tartom a „neoliberális” pejoratív jelzőként való, szinte automatikus használatát is az újraelosztást csökkentő, megszorító jellegű intézkedésekre.

A 2008. évi válságra adott reakciók kapcsán hivatkozik a kötet Ostry és munkatársai egyik tavalyi rövid, összefoglaló jellegű írására: „Számos közgazdász – Stiglitz, Krugman – után az IMF vezető közgazdászai is állást foglaltak a restriktív politika ellen.” (29. old., 27. l.). A hivatkozott cikk: Jonathan D. Ostry – Prakash Loungani – Davide Furceri: *Neoliberalism: Oversold?* *Finance & Development*, 2016. 2. szám, 38–41. old.) Ostryék azonban ennél összetettebb állítást fogalmaznak meg: ha a költségvetési megszorítás és aközött kell választani, hogy a magas adóssághányadot a növekedés révén szerves módon nöje ki a gazdaság, akkor „bőséges pénzügyi mozgástér esetén” (idézte 40. old.) az utóbbit javasolják. Tág pénzügyi mozgástér hiányában azonban ez a lehetőség nem áll fenn.

A gondolatmenet közvetve egy másik korlátot is szab. Csak akkor lehet növekedés esetén kinőni az adósságot, ha a növekedési időszakban relatíve csökken az újraelosztás mértéke. A növekedési ciklusok és az újraelosztás vizsgálata nem sza-

kítható el egymástól. Ha helyesnek gondoljuk, hogy válság idején növelni kell a jóléti kiadásokat, akkor ebből az is következik, hogy a prosperitás éveiben nem volna szabad túlkölneni.

Ráadásul, egy másik Ostry-hivatkozás sokkal meggyőzőbb érvekkel szolgálhatott volna az újraelosztás mellett (Jonathan D. Ostry – Andrew Berg – Charalambos G. Tsangarides: *Redistribution, Inequality and Growth*. IMF Staff Discussion Note, SDN/14/02, 2014.) Ostry és szerzőtársai tanulmánya nem vitatja, hogy a jövedelem-újraelosztás növelésének rövid távon lehet növekedéscsökkentő hatása, egy viszonylag új, sok országra kiterjedő adatbázis elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy az egyenlőtlenségek újraelosztással való csökkentése – elsősorban a növekedési periódusok meghosszabbítása révén – hosszú távon nagyobb növekedést eredményez.

Nem szörszálhasogatási céllal időztem ilyen hosszan ennél a kérdésnél, csak egy példával igyekeztem illusztrálni Ferge Zsuzsa írásával kapcsolatos legfontosabb problémámat, az alapos indoklás gyakori hiányát. Ez a szöveg alapvetően azoknak szól, akik eleve egyetértenek a szegénység csökkentésével mint társadalmi alapfelvétellel. Egy tankönyvnek is szánt kötet esetében azonban érdemes lett volna ezt a megközelítést tágabb kontextusba helyezni, és azok számára is érvelni, akiktől nem idegen a szegények hibáztatása, akiknek nincs szegény párti elkötelezettségük, vagy akik számára ismeretlen közegről van szó.

A SZAKTANULMÁNYOKRÓL

Meghaladná a recenzió kereteit és a hozzáértésemet is, ha mind a kilenc szaktanulmányt végigvizsgálnám, ezért csak szemezgetek belőlük. A kihagyás nem jelent értéktelenséget, a nyugdíjrendszerrel, a lakáspolitikával és a „cigányság ügyével” (idézőjel az eredetiben) foglalkozó fejezetek egyaránt világos és jól áttekinthető történetét nyújtják az adott területnek, fontos következtetéseket fogalmaznak meg.

Izgalmas tanulságokat hordoz Velkey Gábor *Központi állam és önkor-*

mányzatok című fejezete. A rendszerváltás után létrehozott önkormányzati szerkezetre is igaz a korábban a szociális rendszer kapcsán idézett megállapítás, hogy különböző, nem mindig összeillő elemek rekombinációjából jött létre. A korábbi tanácsrendszerrel való teljes szakítás igényével egy településcentrikus, ugyanakkor széles hatáskörű, autonóm döntési jogosítványokkal („3200 kis köztársaság”) rendelkező önkormányzati szerkezet jött létre. Ez a rendszer már eleve magában hordozta az ellátási egyenetlenségek veszélyét, hiszen a településrendszer széttöredezettége „nem tette elvárhatóvá, hogy a kisebb települések vagy a közös tanácsokból kiváló, önkormányzatiságukat viszszerző aprófalvak valamennyi alapszolgáltatást megfelelő színvonalon biztosítani tudjanak” (130. old.). Vagyis a kistelepüléseknek olyan feladatokat kellett volna megoldaniuk, amelyek eleve nem voltak összhangban a teherbíró képességükkel.

A nemzetközi gyakorlatban az autonóm döntési jogosítványokkal rendelkező önkormányzatok finanszírozásában a helyi adóbevételek töltenek be hangsúlyos szerepet. Nálunk azonban – talán éppen a lehetőségek kiegyenlítése jegyében – már a kilencvenes években egy erősen centralizált, a költségvetési törvényben rögzített támogatásokra építő finanszírozási rendszer jött létre. Ez a helyzet már „önmagában is az önkormányzatok pénzügyi kiszolgáltatottságát eredményezi és magában hordozza a helyi autonómia pénzügyi alapú kiüresedésének veszélyét” (129. old.).

Márpedig ha van ilyen veszély, akkor előbb-utóbb be is következik. Velkey többek között ezt a folyamatot követi nyomon, mind a pénzbeli ellátások, mind pedig a szociális szolgáltatások terén. Természetesen nem folyamatos, egyenes irányú változásról volt szó, adódtak felfelé ívelő szakaszok is, de 2010-re a „szociális és közfoglalkoztatási rendszerek folyamatosan változó jogi keretei és finanszírozási szabályai [...] az önkormányzati szociális ellátási rendszert nehezen követhetővé, kiszámíthatatlanná tették. Az emberek amúgy is megbillent biztonságérzetét rom-

bolva tovább növelték a társadalmi türelmetlenséget, csökkentették a társadalmi szolidaritást és gyorsították a helyi társadalmak szétesését, egyes jól körülhatárolható társadalmi csoportok teljes kiszolgáltatottságát, erősödő függőségét és kirekesztődését. E folyamatokkal egyidejűleg a vidéki térségekben a mindennapi élet egyre több területén volt érezhető az állam jóléti és közszolgáltató funkcióinak gyengülése. [...] Mindez a személyes kapcsolatokban a függőségek erősödését, egyfajta refeudalizálódási folyamatot hoz magával.” (150. old.)

A 2010-es parlamenti választások után a megelőző húsz évben kialakult és felhalmozódott problémák megoldására radikális válasz született: centralizáció, államosítás, a helyi autonómia csökkentése. „A köz- és államigazgatási feladatainak jelentős részétől megfosztott, pénzügyileg kiüresített települési önkormányzatok immár újra a központi kormányzat kiszolgáltatottjaivá váltak. [...] A helyi autonómia beszűkülése kiüresíti a helyi demokráciát és tovább csökkenti a közösségi aktivitást, így a helyi közügyek intézése egyre szűkebb kör, jellemzően a polgármester és néhány vele szorosan együttműködő személy monopóliumává vált. [...] Kialakult tehát a függőségek és kiszolgáltatottságok új, tudatosan létrehozott és működtetett hierarchikusan felépülő komplex rendszere.” (159–160. old.)

Később, a kötet 3. részében ezt olvashatjuk: „A települési önkormányzati törvényben világosan megjelent a központi hatalommal szembeni ellensúly és a helyi közösségek hatalommal való felruházásának igénye.” (407. old.) Az én olvasatomban az önkormányzati fejezet lényegében azt mutatja be, hogy egy ilyen igényvel, de rosszul illeszkedő részletekből összerakott struktúra az egyes alrendszerek önmozgása eredményeként hogyan fordult végül az eredeti szándék ellentétébe.

„A magyar családtámogatási rendszer az egyik legkomplexebb Európában [...]. A rendszerváltást követő időszakra a családpolitika alapstruktúrájának viszonylagos állandósága mellett a folyamatos változás jellemző” – írja Darvas Ágnes és Szikra

Dorottya a *Családi ellátások és szolgáltatások* című fejezetben (216. old.). Ez a fejezet is alátámasztja az általános tapasztalatot, hogy „még egy-egy kormányzati cikluson belül is talánunk jelentős, a megelőző változásokhoz nem konzisztensen illeszkedő módosításokat” (217. old.).

Nagyon tanulságos és segít az olvasónak, hogy logikus rendbe szedhesse a sokféle ellátás és szolgáltatás változásait, hogy Darvas és Szikra összefoglalja azt a négy célkitűzést, amelyek figyelembevételével ezek a változások értelmezhetők:

– a születésszám növelése;

– anyaközpontú, maternalista jóléti politika, ami azt is jelenti, hogy hiányzik a nemzetközi családpolitikából ismert törekvés a férfiak és nők egyenlőségére;

– munkaerő-piaci beavatkozás, közvetlen reagálás a munkaerő-piaci folyamatokra;

– és egy, csak rövid ideig érvényesülő célkitűzés, a gyermekek érdekének előtérbe helyezése.

Jól megszervezve ismertetik az egyes családtámogatási és a gyermekneveléshez kapcsolódó ellátási formákat és a gyermekes családokat támogató szolgáltatásokat. Sajnos a kötetben kevés az olyan rész, ahol egy téma kapcsán egymástól eltérő, de egyaránt megfontolandó nézeteket ismerhetnénk meg, pedig talán nincs is jobb módja annak, hogy megértsük egy terület mélyebb problémáit. A kivételek közé tartozik a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokról szóló alfejezet, amely betekintést nyújt a kétféle szervezet létrejöttének és evolúciójának történetébe, a feladatkörök elhatárolásáról folyó vitákba. A végkifejlet sajnos nem szívderítő, a legújabb jogszabály-módosítások során a „veszélyeztetettség-központú szemlélet kapott egyértelmű hangsúlyt. A prevencióra hangsúlyt helyező, a családsegítő, majd a gyermekjóléti szolgálatok létrehozására vonatkozó szakmai megfontolásokkal harmonizáló, integrált, a teljes családot, családi rendszert figyelem-

be vevő megközelítés és kezelési mód háttérbe szorult.” (252. old.)

A tanulmány egyik végkövetkeztetése: „A családtámogatási rendszer a rendszerváltás utáni szociálpolitika egyik állatorvosi lova. Jól mutatja a szociálpolitika alakításával kapcsolatos konszenzus hiányát [...]. [A]z ellátórendszer elsősorban nem a család változásaiból vagy a társadalmi-gazdasági folyamatokból eredő új igényekre és szükségletekre reagált, hanem alapvetően a változó politikai elvárások mozgatták. Részben a fentiekkel magyarázható az ellátórendszer fejlődésének a nemzetközi trendektől való elszigetelődése és a szociálpolitikai innovációkkal szembeni ellenállása.” (254. old.) A szerzők itt két nagyon fontos, a családtámogatási rendszeren messze túlmutató jellegzetességre hívják fel a figyelmet: a nemzetközi trendektől való elszigetelődésre és az innovációkkal szembeni ellenállásra.

Az *Ifjúsági esélyek, ifjúságpolitika* fejezettel komoly bajban vagyok. A szűken vett ifjúságpolitikáról szóló kérdéseket hozzáértés híján egyáltalán nem tudom megítélni, így minden bizonnyal méltánytalanul egyoldalú a kritikám, ami csak a munkaerő-piaci részekre vonatkozik, de nem kerülhettem meg néhány pontatlanság kiigazítását.

Módszertanilag nincs rendben, ahogy a fejezet számszerűen összehasonlítja a 2003. és a 2012. évi ifjúságkutatás rétegződésre vonatkozó eredményeit. Nemcsak az a probléma, hogy eltérő ismérvek alapján kialakított csoportosításokat vet össze, hanem az is, hogy az összehasonlításból kihagyja a nem egyértelműen besorolható, ún. inkonzisztens csoportokat. Nem tekinthetjük igazoltnak azt az állítást, hogy a vizsgált tíz év során „a vesztesek rétege csökkent, míg az átlagos és nyertes réteg is 30–50 százalékkal hizott” (257. old.).

Pontatlan megállapítás, hogy 1993-ban „Magyarországon létszámarányosan a legnagyobb volt a munkanélküliség az európai országok között” (260. old.). A valamivel több mint 13 százalékos munkanélküliségi rátát meghaladta a lengyel, a spanyol vagy éppen az ír ráta is.

(<https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/articles/the-dynamics-of-unemployment-from-1990-to-2002> és http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en)

Túllépve most már a foglalkoztatáspolitikai kérdéseken, a fejezet fő megállapítása összecseng az eddigiekkel: „A rendszerváltás óta egyik kormányzat sem dolgozott ki mélyreható, az érintettek bevonását szem előtt tartó célkitűzéseket.” (285. old.)

Nagyon találó megállapítással indul Tausz Katalin tanulmánya (*Segélyezés*): „A segélyezési rendszer nem csupán a társadalmi biztonsági rendszer egyik eszköze, hanem tükör is. Belenézve megláthatjuk, hogy a politikai rendszer mit gondol a szegényekről, hogyan bánik velük.” (310. old.) Hozzáteszem, nemcsak azt látjuk meg benne, hogy a politikai rendszer mit gondol a szegényekről, hanem azt is, hogy a véleményformáló értelmiség milyen tudással rendelkezik erről a közegekről. Hosszú sajtóvita zajlott arról, hogy meg lehet-e élni 49 000 Ft-ból. A szűken vett szakmán kívül azonban alig tárgyalták azt a kérdést, hogy meg lehet-e élni 22 800 Ft foglalkoztatást helyettesítő támogatásból, vagy azt, hogy a lakásmegtartás szempontjából mire elég egy havi alig 4000 Ft-os lakásfenntartási támogatás, amit időközben meg is szüntettek.

Ez a fejezet is rendelkezik a többoldalú megközelítés szépségével, részletesen szembesíti egymással a centralizált és decentralizált segélyezési rendszerek előnyeit és hátrányait. Megerősíti és dokumentálja azt a korábbi általános megállapítást, hogy a kifejezetten szegényeket célzó segélyek és szociális ellátások mértéke rendkívül alacsony és 2010 és 2015 között tovább csökkent, a GDP 0,9 százalékáról mindössze 0,4 százalékára (321. old.).

Bemutatja, hogy kormányról kormányra hogyan bővül a támogatásokhoz kapcsolódó szankciórendszer, hogyan erősödik a segélyezést átható gyanakvás és bizalmatlanság a szegényekkel szemben. Tanulságos a környezettanulmány funkciójának változásáról, a névleges és a tényleges funkció közötti eltérés alakulásáról

szóló rész. A végeredmény, hogy „a segélyezéshez készített környezettanulmánnyal elsősorban nem a családok problémáit kívánják alaposabban megismerni, s az ehhez illeszkedő segítő stratégiát megtalálni, hanem úgymond a családokat akarják kiszűrni” (333. old.).

Jól mutatja a jogbiztonsággal kapcsolatos problémákat, hogy az 1993-ban elfogadott szociális törvényt a könyv megírásáig százszor (!) változtatták meg. Sokatmondó tény az is, hogy a segélyezésre vonatkozó döntés, határozat esetén korlátozott a jogorvoslat lehetőségége.

Megjelennek a segélyezés és a munkaerőpiac összefüggései is: „A segélyezés nem tudja megszüntetni a szegénységet, csupán enyhíteni képes azt. Eppen ezért fontos, hogy ne akadályozza a munkaerő-piaci reintegrációt, ne tartalmazzon ellenőrzőket a munkavállalásra. [...] Ám sem a nagyon alacsony segélyek, sem az olyan rendelkezések, mint annak korlátozása, hogy hány felnőtt veheti igénybe az aktív korúak támogatását vagy éppen a közmunka jelenlegi formája, semmilyen módon nem segíti az elsődleges munkapiacra történő munkavállalást.” (336. old.)

A kötet utószava visszatér a bevezetőben ismertetett három kérdésre, ismét felteszi őket és összefoglalja a választ: „Sem a teljes negyedszázadnak, sem az egyes ciklusoknak (bizonyos értelemben az utolsót kivéve) nem volt vállalt társadalompolitikája, összefüggő, valamennyire is távlatos célrendszere. Ennek megfelelően a szociálpolitika sem alkotott összefüggő rendszert, végig töredezett maradt, tele ciklusok közötti, alkalmasint cikluson belüli éles fordulatokkal, pillanatnyi rögtönzésekkel. Nehéz tehát megmondani, mennyire teljesültek átfogó célok, hiszen többnyire homály fedte őket.” (419. old.)

Gábor György: Múltba zárt jelen, avagy a történelem hermeneutikája

L'Harmattan, Bp., 2016. 200 old.,
3490 Ft

Gábor György legutóbbi könyve élvezetes olvasmány, s ehhez még az is hozzájárul, hogy, amint a kötet egy recenziója megjegyezte, „aki azt hiszi, hamar túleshet rajta, téved” (Révész Sándor: *Népszabadság*, 74 [2016], 101. szám, 14. old.). Azt hiszem, a legtöbb olvasó nem így gondolja, sőt éppen azt reméli, minél tovább foglalkozhat a művel, mely valósággal simogatja a bölcsészleket: örömet leli a hosszas filozófia-, vallás-, esemény- és kultúrtörténeti kitérőkben, melyeket regény- és képelemzések szakítanak meg. (Kár, hogy az alkalmazott nyomdatechnika miatt az illusztrációk inkább csak képekre utaló jelként, semmint a festmények reprodukciójaként szolgálnak, amint ezt Révész Sándor is szóná tette.)

Ha egy könyvet jó olvasni, az korántsem jelenti azt, hogy könnyed lektúrról lenne szó – Vajda Mihály, egy másik recenziója szerint olvasmányai „hozzájárultak egy rejtély, bizonyára életem legjelentősebb rejtélyének, no, nem a megoldásához, de lényegének újabb, és talán minden eddigénél szubsztanciálisabb megközelítéséhez” (*Szombat*, 2016. július 14.), Heller Ágnes pedig laudációjában megjegyezte, a könyv egyik tanulmányának témája „még ma is borzalommal tud eltölteni” (*Szombat*, 2016. április 2.). Sőt a könyv elméleti érdekessége is nyilvánvaló (már alcíméből is), amelyet Gyenge Zoltán így összegzett: „Gábor Györgyöt régóta foglalkoztatja az emlékezet, ezzel összefüggésben a történelem problémája.” (*Élet és Irodalom*, 60 [2016], 25. szám, 20. old.) Érdemes volna a könyv ezen aspektusával még egyszer részletesebben foglalkozni, mert megállapításai, különösen pedig – ami részletesebben

indoklást igényel – a felvetett hermeneutikai problémák és az alkalmazott történetírói módszertan összefüggése igencsak figyelemre méltó (s ebből a szempontból a közvetlen olvasmányélmény jellege is releváns lehet).

A legrelevánsabb a mű keretes kérdésfeltevése, amely Kleió „állandó rejtőzködésére, azaz a történelmi tapasztalat lehetőségére irányul” (10. old.). Az egyik leghosszabb tanulmány, *A tanúság fenomenológiája*, művészeti referenciák és széles teoretikus ismeretanyag szinkron mozgatásával közvetlenül is szemügyre veszi ezt a kérdést. A szerző plasztikus módon mutatja be a cselekvő és a történetíró szemszögének különbségét („amikor lemegy az örhalomról és belekeveredik a küzdelembe, [...] semmit sem lát, semmit sem érzékel, még azt sem, hogy fogoly-e vagy fogvatartott”, 157. old.), amely egyben az utóbbi tárgyának létmódját és hozzáférhetőségét is kérdésessé teszi. Gábor az időről festett portré és az elsődleges szöveg exegézisének modellje alapján tájékozódva a tanú (*hisztór*) fogalmában keresi a megoldást, még akkor is, ha a vizuális tapasztalat primátusát megkérdőjelezi a látás filozófiai igényű archeológiája. A tanúság filozófiailag felvilágosult megértésének Ricoeur nyomán számot kell vetnie azzal, hogy „a tanú érzékelése az elbeszélés narrativitásába metamorfizálódik”, s itt érhető számon az a „hermeneutikai szituáció” (180. old.), amely Gábort arra készítette, hogy a mű teoretikus mondanivalóját a filozófiai hermeneutika diszciplínájába sorolja be. Ez korántsem triviális megállapítás, amit Gábor a tanúnak „a megfigyelő (*observans*) és a néző (*spectator*)” (181. old.) közti széles spektrumon elfoglalt lehetséges helyéből származó narratívakülönbségek rendkívül plasztikus bemutatásával támaszt alá, amely a „telosz” és tágabban véve az „értelemadó én” (184. old.) szerepének meghatározásával végső soron a tanúság bizonyosságának a „tanú személyes, egyedi jellege, vagyis jelenléte, ott-léte” (186. old.) és „az egyéni szempontot általános érvényűvé emelni” kívánó történeti narratíva közti paradox filozofikus feszültségben jut csúcspontjára.

A tanúság fogalmára épített *történetírás-elmélet* számára maga Gábor komoly kihívást fogalmaz meg a gondolatgazdag tanulmány második, *Auschwitz és autopszia, avagy lehetséges-e tanúvallomás a megsemmisítő táborokról?* című részében. A téma megkívánata érzékenységgel, átgondoltsággal és felkészültséggel a memoriciádium (a nyomok elpusztítása és tudatos megsemmisítése) számbavételével, illetve a túlélő tanú (*superstes*) és az objektívítésre kötelezett jogi tanú (*testis*) szembeállításával artikulálja a „túlélő morális imperatívuszát”, amely a helyettesítő tanú (*vicarious witness*) mechanizmusán keresztül emlékeztető közösséget teremthet ugyan, azonban közvetlenül nem egyeztethető össze a történettudomány „hagyományos forráskritikai” credójával és „a felejtést szükségképpen implikáló historizáló tárgyiasítással” (193–198. old.).

Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezzel az egyenesen a modern historiográfia dilemmáiból a tanúság fogalma mentén kiutat kereső ricoeur-i ihletésű gondolattal játszott posztmodern játékot a nemrég elhunyt bibliofil regényíró és szemióta, Umberto Eco az ezredfordulón megjelent regénye, *Baudolino*. A kiskora óta folyamatosan feljegyzéseket készítő címszereplő ideális krónikás, akit így dicsérnek: van, akinek „nincs fantáziája, ő csak azt tudja elmondani, amit látott, néha pedig még azt sem, mert nem érti, mi is az, amit látott. Te viszont azt is el tudod képzelni, amit nem láttál.” (Barna Imre ford. Európa, Bp., 2000.) Nem egyszerűen arról van szó, hogy Baudolino megbízhatatlan történelmi tanú. Hazugsága maga lesz történelemmé. Baudolino így szól önmagához: „Amíg csak lóditottál, csupa olyasmit eszeltél ki, *ami nem volt igaz, de igazza vált*. Jelenésre bírtad Szent Baudolinót, könyvtárat hoztál létre a Szent Viktor-apátságban, világjáró útra küldted a napkeleti bölcséket, egy sovány tehenet felhizlalva megmentetted a városodat, neked is köszönhető, hogy Bolognában doktorok vannak, Rómát olyan *mirabiliával* ékesítetted, aminőkről a rómaiak még csak nem is álmodtak, tovább

gabalyítva Gabalai Hugó tréfájának fonálát, olyan országot teremtett, hogy nincs nála szebb az egész világon.” Szerelme, Hüpatia színe előtt Baudolino tömörebben és még határozottabban fogalmaz: „Szentté avattam Nagy Károlyt, megtaláltam a háromkirályokat.” Persze nem lenne méltó Eco gondolkodói mélységéhez, ha célja pusztán Ricoeur koncepciójának a tények és értelmezések viszonyát nivelláló, tézisregényszerű destrukciója lenne, amint erre címszereplőjének is rá kell döbennie az illúziókeltés céljából vízbe fullasztott császári holttest meglepő puffedségén gondolkodva. A legendabeli János pap mesés – és a történelem végét jelentő békét elhozó – országát kereső s eközben a valódi történelem fonálát továbbgörgető Baudolino nem egyszerűen a történelembefolyásolás lehetőségét példázza, hanem inkább azt, hogy a történelmet nemegyszer a történelmi aktorok cselekedeteinek nem szándékolt következményei alakítják.

Az első világháború centenáriumi kísérő emlékezetpolitikai reneszánsz egyik sikerkönyve (Christopher Clark: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé.* Park, Bp., 2015; Thomas Laqueur róla írott bírálatát l. *BUKSZ* 2014. ősz, 287–293. old.) is annak köszönhető megvilágító erejét, hogy – a történelmi kontingencia jelentőségének hangsúlyozása mellett – nem szándékolt következményeken és téves várakozási horizontokon alapuló mechanizmusokat mutatott fel, ezzel árnyalva a császári Németország szándékolt és monokauzális szerepét állító korábbi ún. Fischer-tézist (mindebből persze nem következik a történelmi felelősség tagadása). Ahogy Eco regénye elénk tárja a történelem és a tudományos igényű történetírás komplexitását, a Gábor által kidolgozott speciális tanúfogalom sem a történetírás lehetőségét igazolja, hanem csak túlzott univerzalizmusának ellenszere: *a történetírás és benne a tanúságtetés használata csak az egyik a múltunkhoz fűződő lehetséges viszonyok közül*, elengedhetetlen, ámde nem kizárólagos, amint talán a tanúságtetés sem kizárólagos episztémikus modellje a történetírói praxisnak.

Más alkalommal pozitív értelemben fogalmazhatunk meg fenntartásokat Gábor György egyes megállapításaival szemben. Szerinte a „narráció persze látszólag építhet a történelmi tapasztalatra, ámde a narrativizmus valójában éppen a történelmi tapasztalattal áll antagonisztikus viszonyban” (181. old.). Itt talán túl szűkkeblű a lehetséges elméleti konfigurációkkal szemben, amennyiben a narratív struktúra sokkal mélyebbre helyezhető a tapasztalatban (többek között éppen Ricoeurre hivatkozva), ami által a történelmi tanú antagonizmusa nem válik a narratíva előtti és a narratívába szervezett valóság közti áthidalhatatlan távolsággá. Sőt David Carr, a fenomenológiai elköteleződésű történelemfilozófus, legutóbbi könyvében egyenesen a specifikusan történelmi esemény tapasztalatát mutatja fel, azaz olyan „történelmi eseményeket, amelyek közvetlenül elérhetők az egyidejű tapasztalat számára”, és „kifejezetten történelmi karakterrel” rendelkeznek (*Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World.* Oxford University Press, Oxford, 2014. 65. old.) Egy ilyen kijelentést természetesen a fenomenológiai elemzés aprópénzére kell váltani – amire Carr vállalkozik is, hogy bizonyítsa elméleti kivitelezhetőségét, és hogy a fenomenológiai megközelítés elkerülhesse a kollektív szubjektumok hiposztázálását. Ez a fenomenológiai perspektíva illusztrálható a könyv egyik, Révész Sándor recenziójában is kiemelt megállapítása kapcsán. „Nincs kollektív álom – olvassuk a könyv prologusában –, még ha az álmok számtalan vissza-visszatérő elemet hordoznak is. A te álmodról csakis te rendelkezel, s annak elbeszélése is kizárólag téged illet.” (13. old.) Érdemes talán különbséget tennünk az álmodás aktusa és az álom anyaga, intencionális tárgya között. Amíg az előző *per definitionem* egyedi (amennyiben az álom állapotának megkülönböztető jegyét a kommunikációs és érzékelő szervek tényleges működésképtelenségében látjuk), addig az álom anyaga interszubjektív, azaz lényegi módon más szubjektumokra és a belőlük létrejövő közösségek történetére utaló

elemekből szövődik össze (pregnans módon a vágyteljesítő álmokban). A fenomenológiai elemzés, amely ezen konstitutív viszonyok felfejtésére vállalkozik, bemutathatja, hogy az álom – csakúgy, mint az ébrenlét – eredendően kollektív gyökerű értelmeket is hordoz, anélkül persze, hogy ezzel tagadnánk álmódója individualitását, vagy „kis zsarnokok” módjára a kollektív relációk másságának nivellálására tennénk „pöffeszkedő és felfuvalkodott” kísérletet, akik sajnos „a történelemről szóló beteges álmokat és vízióikat kollektív vágyálmokká képesek dirigálni” (13. old.).

Ezzel elérkeztünk a kötet meggyőződésem szerint legérdekesebb aspektusához, nevezetesen az elméleti mondanivaló és a könyv olvasását olyannyira élvezetessé tevő reáliák, azaz a szerző által mozgatott történelmi és művészeti anyag viszonyához, ami több recenziót is foglalkoztatta: Heller Ágnes szerint az „egységes szemlélet teszi ezt a tanulmánykötetet megvilágítóvá”, „azért is, mert minden tanulmány három különböző irodalmi stílus [szaktanulmány, történelmi narratíva és filozófiai esszé] ötvözeté”. Heller a könyv medialitására is reflektál: a képanyag nem pusztán illusztráció, a képek „[h]ozzá tartoznak a történetekhez, az elbeszélések szerves részei, azaz tanúk”. Gyenge Zoltán szerint pedig a történelemfilozófiai zárótanulmány „Gábor György könyvének alfája és ómegája”, rajta „keresztül lehet értelmezni a többi fejezetet”. Talán valóban nem tévedés azt állítani, hogy a könyv legégetőbb kérdése az, hogy vizsgálódásai a hatalom szakralitásának zsidó koncepciójáról csakúgy, mint az idegenség biblikus és rabbinikus értelmezéséről, a messiánisztikus történelemértelmezésről – és annak szembesüléséről a tényleges történelem abszurdításával a maszadai erődítményben vagy a varsoói gettóban –, sőt judeofób késő antik–középkori inverziójáról, de a *hebraica veritas*, azaz a héber nyelv iránti teológiai indíttatású keresztény érdeklődésről is – amelynek keretében „a Zsinagóga és az Egyház, még ha csak igen kevesek számára, szellemi értelemben megfért egymás mellett” (155. old.) –, nos tehát hogy az

ezekről a szerteágazó témákról szóló vizsgálódások miként illeszthetők Gábor ricoeuri ihletésű történelem-filozófiájához. Félreértés ne essék, a kérdés nem arra irányul, hogy a kötet szövegének írói egysége kellőképpen biztosított-e (amelyre egyértelműen igenlő a válasz, már csak a recenzensek által jelzett megfontolásokból is), hanem ezen összeilleszthetőség filozófiai tétjére: Mennyiben és milyen módon járulnak hozzá Gábor filozófia-, vallás-, esemény- és kultúrtörténeti kitérői – csakúgy, mint kép- és műelemzései – művének érdemi történetfilozófiai mondanivalójához? Egy előzetes válasz lehet, hogy a fogalmi elemzésekben célba vett problémákat a szerző ezen a történeti anyagon *historizálja*, azaz arra invitál, hogy mind a kérdésfeltevéseket, mind pedig a válaszok lehetséges fogalmi konfigurációit saját mozgásukban vegyük szemügyre. Lehet, eme válaszkísérletem spekulatív, amennyiben azonban fenomenológiai, amennyiben reflektál arra a tapasztalatra, hogy a mű olvasójában semmilyen hiány, diszkontinuitás vagy közvetítetlen heterogenitás érzése nem merül fel a történeti fejezetek és a teoretikusabb jellegű zárófejezet közti átmenet során.

Egyedül az tarthat vissza minket a művet értékelő szuperlatívuszok használatától, hogy a történelemfilozófia szerepének modern felfogása értelmében a történelemfilozófiai kezdeményezések sikerességéről a végső szót az elméletet a napi munkájában és az arra irányuló reflexióiban felhasználó történetész szakmai közösségen belül kell kimondani. A filozófus céhen belüli elfogult szemlélőként annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy nem lenne meglepő, ha Gábor György a „történelem hermeneutikája” alcímet viselő művét ilyen kedvezően értékelnék tényleges használói. A filozófust leginkább foglalkoztató kérdés talán inkább az, hogy Gábor megírhatta volna-e a könyvét úgy, hogy a *történeti részeit egyben szigorú értelemben vett filozófiatörténeti elemzések legyenek*, azaz megvalósítható-e a történeti elemzések és a teoretikus kérdésfeltevések ilyen szerves egysége, a Gábor könyve által példázott módszer kijelöli-e a filozó-

fiatörténet-írás és -használat egy új, termékeny útját? Számomra ez a felvetés a könyv legérdekesebb hozadéka; nem mintha Gábor releváns és gondolatgazdag műve rászorulna az ilyen spekulatív felvetésekre – filozófiatörténet-írásunk azonban talán termékeny ösztönzéseket találhat benne.

VARGA PÉTER ANDRÁS

az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával

Az ellopott tragédia Rejtő Jenő- emlékkötet Szerk. Thuróczy Gergely

Petőfi Irodalmi Múzeum – Infopoly Alapítvány, Bp., 2015. 502 old., 3600 Ft

A megtalált tragédia Rejtő Jenő emlékére Szerk. Thuróczy Gergely

Petőfi Irodalmi Múzeum – Athenaeum, Bp., 2016. 381 old., 4990 Ft

1.

A hosszú évtizedekig csak igen szórványos, illetve vegyes eredményeket produkáló Rejtő-kutatás megújulását üdvözölhetjük a Thuróczy Gergely által gondozott két vaskos tanulmánykötetben. Áttekintésük nem könnyű feladat, mert a két könyv tartalma egyrészt eltér egymástól, másrészt viszont sok tekintetben fedi egymást. A 2015-ben kiadott *Az ellopott tragédia* anyaga változatosabb, átfogóbb, ugyanakkor tömörsége

miatt gyakran szinte követhetetlen, mintha a szerkesztő a Rejtő-kutatás minden lemaradását és hiányosságát pótolni óhajtott volna egyetlen vaskos, mintegy ötszáz oldalas könyvben. A Rejtő pályafutását áttekintő, illetve az életmű egyes részletkérdéseit elemző tanulmányok mellett gazdag illusztrációs anyag egészíti ki a kötetet (fényképfelvételek, kéziratok, könyvborítók reprodukcióival), továbbá két értékes bibliográfia: a Rejtő műveiből készült képregények jegyzéke (Kiss Ferenc munkája), valamint Rejtő *külföldön*, magyar és idegen nyelveken megjelent műveinek bibliográfiája (Thuróczy Gergely összeállítása). Minthogy a képregénykutatás (és benne a magyar képregény történetének tanulmányozása) a kortárs médiatudomány egyik mind népszerűbb iránya, a képregényes bibliográfiát bizonyára sokan hasznosítják majd e terület művelői közül, míg a második főként a hungarológia, illetve az összehasonlító irodalomtudomány kutatói számára lehet hasznos. Rejtő műveinek (a kutatás mai állapota szerint teljesnek mondható) bibliográfiája *A megtalált tragédia* című könyvben jelent meg.

Mindkét könyv hatalmas mennyiségű irodalomtörténeti, színház-történeti, sajtótörténeti, valamint életrajzi adatot mozgósít, részletes ismertetésük-megvitatásuk egy rövid recenzióban megoldhatatlan. A két könyv egymáshoz való viszonyának tisztázatlansága – és tisztázhatatlansága – egyébként sem könnyíti meg az olvasók és a kritikusok dolgát. Nem két önálló műről van szó, mert az átfedések jelentősek, egybevonásuk ugyancsak lehetetlen, mert mégiscsak két különböző könyvvel van dolgunk, az azonosságok meg az eltérések szétválogatásától pedig afféle Hamupipókének érzi magát a kritikus, sokszor azt se tudva, hol kezdődik a hamu, és hol a lencse. Azt mondhatjuk, hogy a *Megtalált tragédia* az *Ellopott tragédia* valamiféle „javított-szűkített” kiadása, amely azonban új szövegelemeket is tartalmaz – ily módon bővítettnek is tekinthető. Mindenesetre arról, hogy ez miért alakult így, a második kötet előszavából keveset tudunk meg. Thuróczy Gergely szerint az első kötet „tudományos” volt,

míg a második „olvasmányos” lenne; de igazság szerint a szerkesztő-szerző viszonya e két diskurzív mezőhöz meglehetően talányos. *A megtalált tragédia* ugyan kisebb terjedelmű, mintegy 380 oldal, valamint a szerkezete is jobban áttekinthető, viszont a „tudományosnak” aposztrofált *Elvesztett tragédiát* erősen áthatja valamiféle – talán „rejtőinek” vélt – bulvárszellem, amelytől a hatásvadász gesztusok, az olykor nem éppen sikerült poénok sem idegenek. Egyébként mindkét kötet magvát Thuróczy Gergely terjedelmes Rejtő-tanulmánya alkotja, az első kötetben *Legendavallató mítoszszöszlatás*, a másodikban *Rejtő Jenő alkotói pályaképe* címmel.

2.

A Thuróczy-tanulmány vélhetően alapművé válik a Rejtő-kutatás számára. Egyrészt a jelenleg hozzáférhető források kritikai olvasata alapján rekonstruálja az író életrajzát, benne magánéletével, továbbá áttekinti és bírálja a Rejtővel kapcsolatos életrajzi legendákat (hogyan harcolt az Idegenlégióban, hogy a kézírataival fizetett a kávéházakban, hogy soha nem tette ki a lábát Budapestről, hogy Karinthy Frigyes a karjai között halt meg, és hasonló). Másrészt irodalomtörténeti szempontból is vizsgálja az életművet, rámutat a hatásokra-inspirációkra (melyek jellemző módon igencsak vegyesek: Molnár Ferenc, Heltai Jenő, Ady Endre, Karinthy Frigyes, Kipling, Sigmund Freud, Erich Kästner, sőt, mint megtudjuk, Albert Schweitzer), valamint részletesen és érdekesítően tárgyalja Rejtő viszonyát a korabeli *szórakoztatóiparhoz* (kabaré, populáris színház, film, ponyvakiadás).

Ugy tűnik, mindkét kötetben ez utóbbi részek alkotják a vállalkozás talán legfontosabb hozadékát; nemcsak azért, mert zömmel ismeretlen vagy kevésbé ismert információkat tartalmaznak, hanem azért is, mert a bulvár intézménye és regisztere jelenti Rejtő írástechnikájának, társadalomábrázolásának és nem utolsósorban: humorának legfontosabb szociokulturális kontextusát. Thuróczy ismerteti és elemzi Rejtő balul

sikerült lapindítási kísérletét is, az egyetlen számot megért, *Nagykörút* című bulvárujságot, benne az író cikkével a pszichoanalízisről, mely az irányzat hazai (irodalmi) recepciójával kapcsolatban is érdekes adat.

Thuróczy terjedelmes írása ugyanakkor távolról sem problémátlan, elsősorban formai és stiláris okok miatt. Formailag, és nyilván szándéka szerint is, tanulmányról beszélünk, ugyanakkor pongyola stílusa, szellemeskedő kiszólásai eltávolítják az értekező próza többnyire semleges vagy legalábbis moderáltabb hangnemétől. Néhány példa: „magyarán Ady-utánérzésekkel próbált csajozni”; „nagyon mellre szívtott”; „lenullázta jövedelmét”; „hát igen, a munkaszolgálat nem lakodalmas út”, és hasonló. Ezek semmiképpen sem Rejtő humorát idézik, hanem olyan pongyolásokok, amelyekre talán az a magyarázat, hogy maga Rejtő se fogalmazott túl választékosan. Ugyancsak zavaró a lábjegyzetelési mánia. Egyrészt indokolt a Rejtő pályáján fontos szerepet játszó, két világháború közötti, zömmel a kabaré, a film, a színház, valamint a bulvársajtó világában tevékenykedő, ma már alig ismert személyek rövid bemutatása, ugyanakkor felesleges lábjegyzetben elmagyarázni, főként tudományos közleményben, hogy Molnár Ferenc, Márai Sándor vagy éppen Honthy Hanna kicsoda. Az efféle jegyzetelési gyakorlat némiképp a műkedvelés benyomását kelti. Ha nem kifogásolható is, de kellemetlen asszociációkat ébreszt a magyarosított nevekön ismertté vált szerzők eredeti, többnyire német családnevének mint a név részének közlése, Nagy (Grósz) Endrétől kezdve Márai (Grosschmid) Sándorig. Akkor indokolt a névváltoztatásnak tulajdonított efféle kiemelt figyelem, ha kifejezetten életrajzi-családtörténeti vizsgálódásokról van szó, vagy ha az illető mindkét névén ismeretes volt az irodalmi életben, viszont egy pár soros lábjegyzetben alkalmazva inkább a Thuróczyra egyébként is jellemző adatközlési furor részének tűnik.

Az ellopott tragédia a kötet terjedelmes bevezető tanulmányán kívül még egy Thuróczy-írást tartalmaz, a „Kultusz, utóélet” fejezetben, *Rej-*

tő, a reciklikált ponyvaszteni címmel, mely kifejezetten Rejtő és a ponyvaipar kapcsolatával foglalkozik. Itt az alkotói pályaképben tárgyalt kérdések (némi redundanciával) újra előkerülnek, ugyanakkor a tanulmány számos érdekes megfigyelést, jó kutatói szempontot tartalmaz. Ilyen például a karakteres rejtői regénycímek továbbélése más ponyvaszerzők írásaiban, tehát a Rejtő-művek sajátos folklorizálódásának nyomon követése is. Így lett például Rejtő *Texas Bill, a fenegyerek* című művének címéből Halász Péter (P. Deeds) könyvében *Texas Bill visszaüt*, illetve Benedek Ernő regényében *Texasi Jack közbelép* – egyébként ez a cím már a *Piszkos Fred közbelépet* is idézi. Ridger Hogard *Az elátkozott helyőrség* című regényének címe pedig *Az előretolt helyőrségen*, valamint *Az elátkozott parton* egyaránt alapszik. Ezek az adatok (beleértve a Thuróczy által említett számos további példát is) talán nemcsak a címek sajátos virulenciájára, hanem Rejtőnek a korban kivételes népszerűségére is utalnak.

3.

A bevezető pályarajz mellett tartalmaz a kötet részlettanulmányokat is. Perczel Olivér a Rejtő életére vonatkozó levéltári-családtörténeti dokumentumokat ismerteti – egyébként ez az *Ellopott tragédia* egyetlen, nem Thuróczy Gergelytől származó írása, mely átkerült az újabb kötetbe is. Szilágyi Zsófia Júlia tanulmánya (*Rejtő a ponyván*) a korabeli ponyvaipar és benne Rejtő helyzetét elemzi, kitérve arra, hogy az erőltetett tempójú, iparszerűen űzött regényírás körülményei hogyan határozták meg szövetszerűen is Rejtő írásait. Ugyanitt kísérlet történik Rejtő ponyvaírásból származó jövedelmének megbecslésére is. Ezek a vizsgálódások feltételezhetően valamiféle trendhez is kapcsolódnak, hiszen a kutatók figyelme az utóbbi években mind erőteljesebben irányul az írók gazdasági helyzete-jövedelme, illetve a szerzői tevékenységük közötti kölcsönhatásokra, például Hites Sándor kutatásaiban vagy Szilágyi Zsófia 2013-as Móricz-könyvében, vagy jelen recenzió szerzőjének Szerb

Antal-monográfiájában – utóbbiakra Szilágyi Zsófia Júlia is hivatkozik. E kérdések az írói *professzionalizáció* összefüggésében is érdemben feltehetőek-megvitathatók; Rejtő esetében ez különösen így van, hiszen ő teljes mértékben az irodalmi, illetve a szórakoztatási piacon szerzett jövedelméből tartotta fenn magát.

Rejtő pályáján két ponyvakiadó játszott nagyobb szerepet: a Világvárosi Regények (itt publikálta filléres történeteit, saját nevén, Rejtő Jenőként), valamint a Nova kiadó (itt jelentette meg a jóval híresebb P. Howard- és G. Lavery-regényeit). A közölt dokumentumokból a Rejtő és a kiadók közötti viszonyról kettős kép bontakozik ki. A kiadók, leginkább a Nova, túlfeszített munkára hajszolták (ezért írás közben Rejtő serkentőtablettákat fogyasztott, melyek tönkretették egészségét, és mentális leépülését is megalapozták), beavatkoztak regényeinek szövegeibe („cenzúrázták”). Ugyanakkor az író kisebb vagyont keresett kalandregényeivel, amelyet leginkább elkártyázott. Ezért – noha a harmincas-negyvenes évek fordulóján a „legdivatosabb író volt Budapesten”, ahogy kis túlzással Babits fogalmazott beszélgetőfüzeteiben – kizsákmányoltak és kihasználták érezte magát, amint ez a Nova kiadó egyik tulajdonosához írott, Thuróczy által közölt leveléből is kitűnik. *Az ellopott tragédia* kötet életrajzi vizsgálódásai lélektani és szociológiai determináló tényezők foglyaként láttatják Rejtőt: olyan figuraként, aki képtelen a polgári életvezetésre és munkastílusra. Feltételezhető, hogy az újabb és újabb műveket mohón igénylő, sablonossága miatt rutinszerűen termelhető és kiemelkedően jól fizető ponyvairás lehetett számára az egyetlen ideális közeg, melyben tehetségét kibontakoztathatta, illetve művekre válthatta.

4.

Mindennek köszönhetően a kötet talán legizgalmasabb és legtartalmasabb fejtegetései azok (akár Thuróczy Gergely, akár Szilágyi Zsófia Júlia tollából), amelyek a Rejtő-írások sajátos médiatörténeti-kultúrtörténeti kontextusait tárgyalják,

egyrészt a korabeli kabarészinpad, másrészt a korabeli ponyvaipar intézményrendszerén belül. Ezek nélkül Rejtő humorának, abszurd-groteszk világlátásának, regényírói technikájának értelmezése lehetetlennek tűnik. Győri Anna „*Jön a nő!*” – *a fiatal Rejtő és a nők* című írása Rejtő Jenő meglehetősen zavaros nőügyeivel foglalkozik. Az író magánélete iránt érdeklődő olvasók bizonyára kedvtelve forgatják ezt a tanulmányt, mely az intim részletek közlése mellett további következtetések levonására is lehetőséget teremt. Rejtő életművének több olyan aspektusát is említhetjük, melyek a „felvilágosult” utókor számára meglehetősen problematikusak. Az első Rejtő írásainak helyenkénti giccses érzélgőssége, de ez ízlésprobléma is, így megítélése viszonylagos, másrészt pedig része a ponyva sajátos konvencióinak – a kispolgári ízlésű olvasók nemcsak (sablonos) kalandokat és izgalmakat, hanem (sablonos) érzelmeket is kerestek-keresnek az efféle kiadványokban. A második az afrikai és ázsiai bennszülöttek lekezelő, etnikai előítéletektől és sztereotípiáktól hemzsegő, közhelyes ábrázolása: a nemes berber harcostól kezdve a sáros pocsolyában ülésező bennszülött törzsfőnöki. Kétségtelen, hogy a Rejtő-regények egyes passzusai a fehér faji, de leginkább civilizációs felsőbbrendűség eszméjét hirdetik. Az írásaiban szereplő „jó néger” azok, akik valamiért (vagy meggyőződésből, vagy opportunizmusból) támogatják a fehér civilizáció terjeszkedését a „sötét” kontinensen, a rosszak pedig azok, akik ellenségei az európai (tipikusan a francia-angol) kolonializmusnak. A többiek pedig tarka rongyokba öltözött vagy burnuszba csavart idióták. E kérdéskör egyébként alaposabb feldolgozást is megérdemelne, már csak azért is, hogy kiderülhessen: az efféle sztereotípiák és toposzok mennyiben számítottak a kalandregény/légióregény műfaji köznyelvének, és mennyiben voltak Rejtő egyéni megfogalmazásai.

A harmadik nagyobb problémakör Rejtő ellentmondásos viszonya nőalakjaihoz, a férfi–nő kapcsolatokhoz, illetve a szexualitáshoz. Magánéletét tekintve Győri Anna írásából

kitetszik, hogy szerelmi kapcsolataiban Rejtő szeszélyes, zsarnokoskodó, olykor az erőszaktól sem visszariadó partner. A dokumentumokból egyrészt többet tudunk meg az író szerelmi életéről, másrészt ezek az írások meglehetősen kiábrándítóak. Rejtő fiatalkori versei közhelyes epigonművek, levelei pedig egy önző, nagyképpű, akarnok fiatalember képét tárják elénk. Úgy tűnik, hogy Rejtő érzelmi élete az ifjúkori zavarosságától és indulatosságától eltávolodva valamilyen belső sivársággá alakult át. Nehéz arra a kérdésre válaszolni, hogy e személyiségegyek miként vonatkozathatók a regényeiben megjelenő férfi–nő kapcsolatok sablonos ábrázolására, de kétségtelen, hogy mind magánéletében, mind regényeiben Rejtő a férfiuralom, illetve a férfifőlény tipikus képviselőjének mutatkozott. Ez azért is szembeütő, mert ábrázolásmódja jórészt a társadalmi különbségek groteszk felnagyításán alapszik, így nőalakjai, illetve a cselekedeteik is szélsőségesen konvencionálisak. Természetesen szerepeltet önféjű kalandornőket is, akik viszont vagy afféle hisztérikák, vagy kiderül róluk, hogy valójában kispolgári mentalitású, ártatlan leánykák (netán felsőbb osztálybeli úrilányok), akiknek leghőbb vágya, hogy révbe érjenek egy csinos katonatiszt, jóképű diplomata vagy világhírű orvostanár oldalán.

A *Részstanulmányok*-blokk utolsó írása ugyancsak Szilágyi Zsófia Juliától származik, és Rejtő *Konzilium az őserdőben* című, eddig kiadatlan írását közli, illetve elemzi. A szövegváltozataival együtt mintegy harminc oldalas kézirat Rejtő inspirációs forrásaira is fényt derít: regényének témája és egzotikus díszletezése feltételezhetően Albert Schweitzer magyarul *Orvos az őserdőben* címen megjelent munkájából származik.

5.

A két kötet vizsgálódásai nagy erővel hívják fel a figyelmet arra, hogy irodalomtörténeti szempontból Rejtő írásait milyen – egyszerre műfaj- és irodalomtörténeti, illetve irodalomszociológiai – perspektívából tanácsos olvasni. „Rejtő semmi egyebet nem tett,

mint alkotó énjének egyik ágát, a kabarék, egyfelvonásosok, revük edzette pesti humoristát beoltotta a másik, általa szintén gyakorolt műfajba – a kalandregénybe” – fogalmazza meg fő tézisét Thuróczy (*Az ellopott tragédia*, 129. old.). Regényeinek alapjául így a ponyvairás, illetve a kabarészínpad kódjai és reprezentációs technikái szolgálhatnak: félreértések, személycserék, ezekből eredő abszurd helyzetek, szöviccek, kétértelmű megjegyzések, valamint a felsőbb osztályok képviselőinek a kispolgár szemszögéből, afféle társadalmi békaperspektívából történő ábrázolása.

Írásainak olykor nagyon is szembeeszkő színvonalbeli különbségei hol a ponyvakonvenciók uralmát, hol ezek felforgatását vagy legalábbis átironizálását jelzik. Rejtő, a profeszszionális szerző tisztában volt saját írói tevékenységének iparszerűségével és ebből következő formális jellegével – tehát azzal, hogy a ponyvatermelésnek egyszerre szakértője és robotosa. Jól mutatja mindezt *A detektív, a cowboy és a légió* című kisregénye is. Az Amerikában játszódó, kávéházi környezetbe helyezett történet egyszerre mutatja be a ponyvaregényírás tematikus szabályait, illetve egy tehetségtelen irodalmár sikeres ponyvaszerzővé emelkedését – ugyanúgy komikusan rövid idő alatt, egy ügyes „coach” segítségével, ahogy Molnár Ferenc *Egy, kettő, három* című darabjában a sofőrfiúból egy óra leforgása alatt partiképes úriember válik. A Rejtő-szakirodalom egyik – először talán Hegedűs Géza által megfogalmazott – meghatározó állítása, hogy az író (legjobb) regényei szándékos műfajparódiák, jellemzően ponyvaparódiák lennének. Erről nem vagyok teljesen meggyőződve, noha Rejtő egyes művei valóban alkalmasak arra, hogy paródiaként olvassuk őket. Ugyanakkor *A detektív, a cowboy és a légió* mint „metaponyva” (Lányi András találó kifejezésével élve) egyértelmű példa arra, hogy Rejtő valóban tudatosan és programszerűen parodizálta a ponyvaregény műfaját, tehát elképzelhető, hogy ez a szándékosság egyéb műveiben is megvolt.

Az ellopott tragédia kötet mottójaként Kálmán László *Chansonjájá-*

nak egy részlete olvasható; a vers a *Nagykörútban*, Rejtő egyetlen számot megért bulvárlapjának elején jelent meg. A „fátum, mit úgy hívunk: pesti aszfalt...” sor kiemelése nagyon szerencsés és indokolt. A „pesti aszfalt” központi szerepet játszott Rejtő életében, és értelmező kategóriaként Thuróczy Gergely két kötetében is fontos szerepet játszik. Egyszerre metonimikus alakzata a Nagykörút által körülhatárolt nagyvárosi térnek mint Rejtő legszűkebb társadalmi belvilágának, illetve a bulvárirodalomnak mint kulturális regiszternek. De sorának is, hiszen az a gyűlölködő-kirekesztő fajvédő politika, amely végül Rejtő halálát okozta, a ponyvát az úgynevezett „aszfaltirodalom” kategóriájába sorolta, melyet a korabeli zsidóság kultúra-, sőt nemzetromboló tevékenységének tartott. Thuróczy kutatásai arra is felhívják a figyelmet, hogy a ponyva mind a szélsőjobb oldali, mind a sztálinista uralmi rendszerben sajátos kulturális ellenségképnek számított; Rejtőt, illetve írásait mindkét szélsőséges rezsim elutasította, sőt támadta.

A „pesti aszfalt” – mint fátum – ugyanakkor Rejtő műveinek utóéletét is meghatározta: a Kádár-korszak évtizedeiben alacsony helyet foglalt el a hivatalos irodalmi presztízshierarchiában, olvasói és rajongói voltak, de komolyan vehető értelmezői alig. E tendencia az utóbbi tíz-tizenöt évben megfordulni látszik: ennek alapvető dokumentuma például Veres András Rejtő-tanulmánya *A magyar irodalom története*i kézikönyv harmadik kötetében, a Rejtő-oeuvre alaposabb megismerésének újabb jelentős mérföldköveit pedig – kiváló szerzőtársai mellett – Thuróczy Gergely kutatásai jelentik.

Hahner Péter: Államférfiak Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajzai

Osiris, Bp., 2015., 787 old., 3980 Ft

Mindig izgalmas, amikor egy történész arra vállalkozik, hogy százados sztereotípiáinkat, rögzült (elő)ítéleteinket megkérdőjelezze, s gyermekkorunk óta tényként kezelt közhelyeinkről kimutassa, hogy semmi valóságalapjuk nincs: nem mondta az, vagy legalábbis nem az mondta, akinek a nevéhez a szállóige kötődik, vagy ha mondta is, abban a kontextusban nem azt jelentette, amit mindnyáján (bele)érteni vélünk. Hahner Péter különösképpen vonzódik ehhez a műfajhoz, a történelmi tévhitekről írt sorozata sokak (sokunk?) kedves illúzióit rombolja le – amivel tudós történetírótól szokatlan népszerűségre tett szert, de mint akadémiai értekezésnek szánt monumentális monográfiájának sorsa mutatja, szűkebb szakmájában nem kevés ellenséget is szerzett. (Az MTA történész bizottsága a szerző habitusát nem találta megfelelőnek az akadémiai doktorátushoz.) Mondom ezt annak ellenére, hogy értéktéleteit – leegyszerűsítve: Fouché és Talleyrand teljes történelmi rehabilitációját illetően – én sem osztom teljesen, bár a felvontatott impozáns dokumentum- és tényközlés sokban felülbírálni készített eleve elrendelt harmóniámat a történelmi szereplők morális megítélése kapcsán. Talán jobb lett volna, ha bírálatomat egy akadémiai doktori értekezés opponensként írhatom meg, de a társadalomtudományokban használatos merev pontrendszer néha a magyar szellemi életben – és nem csak a legszűkebb szakmában – komoly hatást gyakorló, jelentős szerzőket és műveket zár ki, míg formailag megfeleltnek minősít az égvilágon senkihez és semmiről nem

szóló opuszokat. Ezért bátran ajánlom a tágabb olvasóközönség számára is Hahner Péter párhuzamos életrajzait. Senkit se ijesszen el a komoly tudományos apparátus, a lábjegyzetek akadémiai mennyisége és minősége: a szerző tud írni, és monográfiája annak ellenére is olvasható (talán sokan ezt nem tekintik bocsánatos bűnnek?), hogy az akadémiai doktori értekezés opponenseként kiemeltet volna a szakirodalom teljességre törekvő felhasználásának tudományos teljesítményét és azt a tényt, hogy itt és most Magyarországon Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajzai Hahner Pétertől a francia forradalom legátfogóbb és legkorszerűbb történetírói rekonstrukciója.

A bevezetőben említett vitapontok – melyek, lévén maguk is értékítéletek, természetesen szintúgy vitathatók – elsősorban Fouché szerepére vonatkoznak. Talán azért, mert Talleyrand bűneit magam is bocsánatosnak tartom: mindenképp azt, hogy kedvelte a nőket, mivel őt magát is kedvelték a nők (nem csoda: aki szeretője számára az ágyemelegítő bekészítéséről is gondoskodik, az csak figyelmes barát lehet). A francia katolikus klérus tekintheti ugyan árulónak az egykori püspököt, de úgy is fel lehet fogni – és talán a túlélési technika mellett maga Talleyrand is így fogta fel –, hogy az egyház világi alkotmányával a modernizáció lehetőségét kínálta fel a feudális kiváltságaihoz ragaszkodó felső klérusnak. Diplomáciai manőverei meg teljesen lenyűgöznek – a bécsi kongresszuson játszott szerepe történelmi mértékkel is kifejezetten pozitív –, csakúgy, mint szellemes szólásai, melyekkel majdnem mindig elfeledtetni, hogy morálisan nem épp a legtisztább döntéseit igazolja velük. A korrupció kérdése már nem annyira bocsánatos bűn – itt inkább a puritán amerikai elnökök, John Adams véleményét osztom –, ám ezt is olyan lefegyverző eleganciával csinálta, hogy kétszáz év múltán hajlamos vagyok a feloldozásra. Enghien herceg kivégzése kérdésében nem biztos, hogy ártatlannak bizonyulna, de egy Bourbon vérenek ontása bizony eltörpül a Fouché

lyoni tevékenységéhez köthető terrorista tettek mellett – a Hahner Péter által felvonultatott tényanyag tanúsága szerint is.

Először is Hahner idézi Fouché Nevers-ben kiadott dekrétumát, amely a Babeuf-féle egyenlők összeküvésének szellemi előfutára (s amelynek alapján könnyen lehetett belőle később az ezen összeküvést leleplező *agent provocateur*): „Minden ember, aki nem áll készen megvédeni a szabadságot lehetősége szerint, aki nem viszi be a közös csűrökbe birtokainak termékeit, amikor ezt megkívánják tőle [...], maga helyezi önmagát a gyanús személyek sorába, s szükségszerű követelményként el kell távolítani a társadalomból, meg kell fosztani vagyona felhasználásától.” (205. old.) Robespierre csak a tulajdonjog természetjogi státuszát vitatta Condorcet ellenében, minden magántulajdon kisajátítását „khimérikus követelménynek” tekintette, és a kereszténytelenítési kampányhoz hasonlóan az hébertista – azaz az ultraforradalmárnak nevezett – irányzat részeként ítélte el. Több történelmi forrás is arra utal, hogy Fouché tevékenységét is ide sorolta. Hahner csak címadásával sugallja, hogy hőse mérsékelt volna a terrort, ennek komoly történelmi dokumentuma nincs. (Az egyes embereknek adott kegyelem semmit sem bizonyít. Ilyet a legkíméletlenebb terroristák is fel tudtak mutatni thermidori pereik alkalmából.) A papok házasságra kényszerítése is vitathatatlan, ami az egykori egyházi iskolai oktatótól különösen pikáns (még ha Fouché – Talleyrand-nal ellentétben – nem volt is felszentelt pap, tehát az ő házassága nem számított külön szentségsértésnek). „Elrendeljük, hogy minden kultusz lelkésze, minden olyan pap, akit a nemzet fizet, egy hónapon belül házasodjon meg vagy fogadjon örökbe egy gyermeket.” (209. old.) Robespierre-t azonban nem is a cölibátus elleni hadjárat háborította fel, hanem a Legfőbb Lény létében és a lélek halhatatlanságában való hitén esett sérelem. „Nem, Fouché, a halál nem örök álom, hanem a halhatatlanság kezdete” – mondta híres floréali beszédében, a temetők „Fel-

támadunk” feliratát felváltó új, kötelező kiírásra utalva. Hahner – aki számomra érthetetlen vehemenciával védelmezi Fouchét az ateizmus vádjával szemben, mintha az súlyosabb bűn volna, mint a lyoni kartácsütés tömegkivégzések, ami valóban védhetetlen – azt állítja, hogy ez csak a katolikus klérus önkénye ellen irányult, mellyel a más vallásúakat kizárta a megszentelt temetőkből. Ez igencsak dicséretes, csak hogy ehhez nem szükséges az epikureista elkötelezettséget kiírni a bejáratra – mert például a többi vallás híveit is sérti... Azaz Fouché éppoly dogmatikusan nyilatkozott „a halál utáni valamiről”, mint Robespierre, aki konventdekrétummá tette személyes hitét a túlvilági igazságszolgáltatás témájában. Abban viszont Hahner Péternek igaza van, hogy Robespierre rendszere éppen a Megvesztegethetetlen erényfanatikus hite miatt volt képtelen a konzolidációra. Nem egyszerűen a politikai ellenzék megsemmisítésére vágyott, hanem „az erény ellenfeleinek” kiirtására, ami akkor is a terror örökös meghosszabbítását jelenti, ha Robespierre tényleg túlzásnak tekintette a vendéi vízbefojtásokat, illetve Lyon ágyúval történő tömegmészárlásait (amelyekben Fouché ártatlansága nehezen állítható). Fouché thermidor 9-ét előkészítő zseniális szervezőmunkáját minden történész kiemeli, Hahner inkább csökkenti jelentőségét. Azt, hogy a drámai ülésszakra nem ment el, a kislánya halálát gyászoló apa megrendülésének tulajdonítja – az a tény, hogy a későbbiekben Fouché mindig fenntartotta magának a menekülő utat (Hahner dokumentációja szerint is), bennem némi kétséget ébreszt azt illetően, hogy a magánygász ez esetben kizárólagos magyarázat lenne. Ezt csak azért elemzem ilyen részletesen, hogy rámutassak a szerző személyes elfogultságából eredő módszerének problematikuságára. Természetesen egyikünk sem tudja bizonyítani, hogy miért nem ment el thermidor 9-én Fouché a konventbe, Hahner viszont határozottan állítja a kislányát gyászoló apa verzióját. Am viszonylag kevés az ilyen egyoldalúság a monumentális monográfia fej-

tegetéseiben, az árulásról szóló záró fejtegetések pedig, amelyek kimutatják ezen vádak mélyen ideologikus – jakobinus vagy bonapartista – bázisát, eszmetörténeti elemzésnek is kiválók. A könyv aktualitását ezzel a Talleyrand idézettel illusztrálnám: „Az árulás időpont kérdése.”

Visszatérve a bevezetésben említett habitusvizsgálatra: Hahner Pétert nemcsak jelen monográfiája kvalifikálná az MTA doktora cím elnyerésére, hanem Furet forradalomtörténetének és Tocqueville *Régi Rend és forradalom* című művének fordítása is, amellyel a kilencvenes évekig egyeduralgó „leninista vulgata” (François Furet) terrorimádó történetírásának hegemoniáját próbálta megtörni. A fordításoknak mint tudományos tevékenységnek elismerése azonban nem csak a történészeknél, a filozófusoknál sem egyértelmű.

LUDASSY MÁRIA

Görföl Balázs: Hans-Georg Gadamer művészet- és költészetfelfogása

Batassi, Bp., 2016. 198 old., 2500 Ft

Gianni Vattimo írta Gadamer századik születésnapjára: „Az igazi tanárok valószínűleg azok, akikről egyáltalán nem tudjuk megmondani, hogy mi az, amit tanultunk tőlük, habár tudatában vagyunk annak, hogy mind intellektuálisan, mind emberileg nagyon sokat köszönhetünk nekik. Számomra – de vélhetően mások számára is – Gadamer ilyen tanár személyiség.” (Günter Figal [Hrsg.]: *Begegnungen mit Hans-Georg Gadamer*. Reclam, Stuttgart, 2000. 77. old.) Ha most eltekintünk a passzus privát dimenziójától, azt mondhatjuk, hogy ebben minden interpretáció nehézsége benne rejlik: azt kell megmondanunk, mit tanultunk egy „mestertől”, és egyáltalán mit lehet tanulni tőle. Gadamer

sokaknak volt ilyen mestere, mély és alapvető értelemben formálta gondolkodásukat. Magyarországon az elmúlt század nyolcvanas–kilencvenes éveiben volt talán a legnépszerűbb.

Akkoriban a hermeneutika volt az egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó filozófiai irányzat. Ebben a recepcióban meghatározó szerepe volt Bacsó Bélának (aki egyébként Görföl doktori témavezetője is volt). Aztán Bonyhai Gábor lefordította az *Igazság és módszer*, amely először 1984-ben jelent meg magyarul. Viszont a Nyíri János Kristóf szerkesztette „Polgári filozófia a XX. században” című könyvsorozatban *nem* jelent meg kismonográfia Gadamerről. És aztán következett a budapesti Goethe Intézet által, Fehér M. István kezdeményezésére szervezett Heidegger-konferencia 1989 novemberében. Ismereteim szerint Gadamer sohasem járt Magyarországon; a Heidegger-konferenciára ígerte ugyan az érkezését, aztán orvosai tanácsára lemondta a részvételt. A konferencia köszöntésére azonban küldött egy szép szöveget, amely nemcsak az alkalomhoz, de a történelmi körülményekhez is jól illett: „A téma, amely ma minket itt egybefűz – a filozófia. Nem értékelhetjük eléggé nagyra a filozófiai gondolatok mozgásának jelentőségét, e gondolatok aktualitását a mai világban, ahol a falak mindenfelől ledőlnek.” Lásd Fehér M. István [szerk.]: *Utak és tévutak. A budapesti Heidegger-konferencia előadásai*. Atlantisz, Bp., 1991. 19. old.).

Az utóbbi időben viszont mintha csend lenne a szakmában Gadamer körül. Ezért is külön öröm számomra, hogy Görföl Balázs a fiatalabb generáció képviselőjeként újra fölfedezte Gadamert – a könyv a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, az Irodalomtudományi Doktori Iskolában 2015-ben megvédett disszertációjából jött létre –, és megpróbált válaszolni arra a kérdésre, hogy *mit* tanulhatunk a „mestertől”. A válasz nagyjából úgy szól, hogy Gadamertől elsősorban egy *művészetfelfogást* tanulhatunk, amelyet majd egy költészetelméletben lehet kibontani.

A dolog nehézsége azonban abban áll, hogy Gadamer soha nem dolgozott ki, nem hagyott ránk átfogó művészetfelfogást. Ezért az interpretációhoz a legkülönbözőbb szövegeket kell felhasználni, s ezeket valamilyen „szisztematika” szerint elrendezni. Görföl könyvének legfőbb teljesítménye e szisztematika kidolgozása, pontosabban (és szerényebben fogalmazva) egy ilyen szisztematikára vonatkozó javaslat előterjesztése. A szisztematika – ha jól látom – három fejezetből épül fel: (a) általános esztétika: az esztétikai tudat és a műalkotás, (b) a nyelv és az emienns szövegek, (c) irodalomelmélet. (A könyv felépítése ezt a koncepciót követi, amit elleplezhet a némileg túlaprózott tartalomjegyzék.) Ebben a bírálatban – legalábbis első körben – e szisztematika megvitatására vállalkozom.

A könyv így rekonstruált programja két fontos előfeltevésre épül.

Első előfeltevés: Gadamer életművében nem beszélhetünk sem fejlődésről, sem törésről, a koncepció egységes és viszonylag koherens. A kiindulópont mindenképpen az *Igazság és módszer*, a későbbiek az ebben kidolgozott koncepciót viszik tovább. Vannak fogalmi kitágítások, megjelennek új tárgykörök is, de az esztétikai elmélet szempontjából lényeges koncepcionális újításokra már nem kerül sor. Erre a feltevésre már csak a fentiekben jelzett szisztematika miatt is szükségünk van.

„Módszertani szempontból ki szeretném emelni, hogy nem egyetlen Gadamer-mű áll vizsgálódásom középpontjában – bár az *Igazság és módszer* különösen fontos szövegnek bizonyul –, hanem a legjelentősebbnek tűnő művészet- és irodalomelméleti fogalmak, kérdések elemzését végzem el jó néhány szövegre támaszkodva. Az értelmezendő alapfogalmak és problematikák határozott, elkülönült karakterrel rendelkeznek. Ugyanakkor rendre egymáshoz kapcsolódnak, sőt átjárnak egymásba.” (8–9. old.)

Második előfeltevés: a gadameri koncepció szisztematikájának kidol-

gozása, ha nem zárja is ki, mindegyesetre visszaszorítja az egyes fogalmak genealógiája iránti érdeklődést; így a háttérbe szorul az a nagyon fontos szempont, hogy Gadamer kitől mit tanult, kitől mit vett át.

„Amit [...] minden esetben csak érintőlegesen tárgyalok, az a Gadamer számára ösztönzést jelentő elméletek és gondolkodók problémája. A genealógiai megközelítés nem célja munkámnak. Külön könyvet igényelne akár a Platon-, akár az Arisztotelész-, akár a Hegel-, akár a Husserl-hatás vizsgálata. Nem is beszélné Heideggerről.” (11. old.)

Mindkét előfeltevéshez azonban kiegészítő, illetve relativizáló megjegyzéseket kell fűzni.

Ad (1) Az *Igazság és módszer* utáni kisebb-nagyobb írásokban valószínűleg számos, nem pusztán akcidentális elmozdulást lehet felmutatni. Most példaképp csak egyetlenegy idéznék fel, amelynek jelentősége azonban óriási. Az *Igazság és módszer* még a műalkotás létmódját szeretné meghatározni; és mintha azt feltételezné, hogy ennek sajátos specifikálásával a koncepciót majd ki lehet terjeszteni az egészen különböző műalkotásokra, így a modern alkotásokra is. Az *Igazság és módszerrel* egy időben jelent meg Arnold Gehlen *Zeit-Bilder* című, nagy hatású könyve (magyarul: *Kor-képek*. Ford. Bendl Júlia. Gondolat, Bp., 1987.), amelyről Gadamer rögtön recenziót is írt, és amely rádőbentette arra, hogy az esztétikának a modern alkotásokból kell kiindulnia (ami teljesen egybe is vág a maga hermeneutikai alapképzeletével). Ennek következményeit vonja le *A kép elnémulása* című tanulmányában (amely eredetileg egy kiállítás megnyitója volt: Hans-Georg Gadamer: *Vom Verstummen des Bildes*. In: uő: *Gesammelte Werke*, 8. köt., J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1993. 315–322. old.). Itt a játék fogalmát már nem tartja fölhasználhatónak a modern művészet megragadására.

Ad (2) A történetiség háttérbe szorítása Görfföl munkájában nem teljesen következetes (aminek külön is

örültem). A genealógia ilyen visszaszorítása talán generációs-specifikus is, egy korábbi, erősen történetileg iskolázott nemzedék számára még teljesen elképzelhetetlen lett volna. Bár igaz, hogy külön disszertációt lehetett volna írni a Platon-, az Arisztotelész- és a Hegel-recepcióról, de mégsem tűnik eleve reménytelennek e téren valamiféle egyensúlyt teremteni. Van is egy fejezet, amely az esztétikai tudat kapcsán Kantra, Schillerre és Platónra tekint vissza. Ezen túlmenően is kimondhatjuk azonban, hogy a történetiség kiiktatása egyfajta egyetlenséget hív életre a könyvben: a mimézis kapcsán a szerző még utal Arisztotelészre, de a játék kapcsán már nem jelenik meg Kant, Schiller és Friedrich Schlegel koncepciója.

Az utóbbiról írt kiváló disszertációt Ruth Sonderegger (*Für eine Ästhetik des Spiels*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.) Ebben a könyvben először a hermeneutikát és a dekonstrukciót – vagy ahogy a kilencvenes évek közepén és második felében általában nevezték: antihermeneutikát – ütközteti, majd közvetítő pozícióként vezeti be Friedrich Schlegel játékkoncepcióját. Ezt a hármas tagolást hivatott kifejezni a mű alcíme: *Hermeneutik, Dekonstruktion und der Eigensinn des Spiels*. Egy későbbi tanulmányában aztán Sonderegger azt próbálta igazolni, hogy az esztétikában a játék fogalma a legfelső fogalom, így még az igazság fölött is kell állnia. (Ruth Sonderegger: *Wie Kunst (auch) mit der Wahrheit spielt*. In: uő – Andrea Kern (Hrsg.): *Falsche Gegensätze. Zeitgenössische Positionen zur philosophischen Ästhetik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 209–240. old.) Bár azt is mondhatnánk, hogy a könyv programja alapján ennek a szempontnak nem kell szigorúan érvényesülnie. Ám nem lehetett kihagyni például az utalást a heideggeri igazságelméletre. Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy főleg a Heidegger-hivatkozások könnyen agyonnyomhatták volna a könyvet. A legérdekesebbek persze a negatív hivatkozások lettek volna: miben és mennyiben más a gadameri esztétikai koncepció, mint *A műalkotás eredetének* elmélete?

A szisztematika kidolgozásának motíválása sokat elárul a szerző általános esztétikaértelmezéséről is.

„Az esztétika *filozófiai* diszciplína, így nem csoda, hogy hagyományosan *filozófusok* fogalmazzák meg az esztétika történetileg váltakozó, hol egymást kizorító, hol egymásba fonódó tárgyaira: az észlelésre, a szépre vagy a művészetre vonatkozó legnagyobb hatású elgondolásokat. Ezért is lehetséges az, hogy bár köztudomásúlag az *esztétika* mint diszciplína csak a 18. században születik meg, történetét már az antikvitástól számítja...” (7. old. Kiemelések tőlem: W. J.)

Mintha a szerző a saját fogalmaival a filozófiától az esztétikához szeretne eljutni; vagyis mintha azt akarná megmutatni, hogy Gadamer koncepciójának van ugyan egy általános filozófiai vonulata, de innen eljut egy esztétikai koncepcióhoz, vagyis egy irodalomelmélethez. Ebben van egy fontos félreértés, amiben a filozófia és az esztétika magyarországi (immár meglehetősen régi) elválasztása tükröződik. Menjünk tehát vissza a gyökerekhez: amikor Alexander Gottlieb Baumgarten 1750-ben megteremtette az esztétikát, pontosabban – egy könyv címében – nevet adott neki. Egyértelműen *filozófiai* diszciplínaként értelmezte, illetve vezette be. A filozófia ekkor még magába foglalta az összes bölcsészettudományt, sőt még az orvostudománnyal is bensőséges kapcsolatban állt. A leválási folyamatok csak hetven-nyolcvan évvel később kezdődtek el; és véleményem szerint az esztétika *azóta* sem vált le a filozófiáról, sőt egy ilyen leválás még a művészetkritika esetében is erősen vitatható volna. Tudjuk, hogy Baumgartennek komoly gondot okozott a „kritika” elhelyezése: a kritika „bizonyos fajtája” része az esztétikának, írta (Alexander Gottlieb Baumgarten: *Esztétika*. Ford. Bolonyai Gábor. Atlantisz, Bp., 1999. 13. old.). Az ilyen kritika „számára pedig úgyszólván elengedhetetlen, hogy valamilyen előzetes fogalma legyen az esztétika többi részéről” (uo.).

Mintegy ötven évvel később aztán mind a romantikusok, mind a német

idealizmus képviselői meghatározó elképzeléseket dolgoztak ki arról, hogy a kritika az egyik alapvető filozófiai műfaj vagy tevékenység, és ezért módszertani-metodológiai megalapozásra szorul. Az egyik Athenäum-töredék szerint a kritikust a természetesség, az érzés, a szellemi nemesség és a nagyság kell hogy jellemezze, csak ezután idézhet mindent és mindenkit a maga pulpitusa elé (August Wilhelm Schlegel – Friedrich Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Ford. Tandori Dezső. Gondolat, Bp., 1980. 301. old.). Hegel és Schelling pedig *A filozófiai kritika lényegéről* című tanulmányukban abból indulnak ki, hogy a kritika „megkövetel valamilyen mértéket, amely egyformán független az ítéltől és a megítélt dologtól”. (Georg Wilhelm Friedrich Hegel – Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: *Hűt és tudás*. Ford. Nyizsnyánszky Ferenc. Osiris – Gond-Cura Alapítvány, Bp., 2001. 7. old. A szakirodalomban vitatkoznak arról, hogy tulajdonképpen ki is a szerző, én csak a bonyodalmak elkerülése végett emlitem mind a két nevet.) Ez a mérték egyfajta ösképként vagy ideaként szolgál. Még sok mindent el kellene mondanunk arról, hogy milyen volt a kritika konkrét elméleti alakzata a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Később, a XX. századi esztéták közül Walter Benjamin a kritikát már nem egyszerűen az esztétikán (a filozófián) belül akarta elhelyezni, hanem a kritikán keresztül igyekezett kidolgozni egy általános esztétikai elmélet alapvonalait. (A „kritika” filozófiai fogalmának lehetséges megalapozásához lásd a *Múlt emlékezete* című könyvem megfelelő elemzéseit, Kalligram, Bp., 2013.)

Görföl Baláznak azonban talán nem is volna szüksége a szisztematika ilyen motiválására, elég lenne annak alátámasztása, hogy Gadamer szembeül a kérdéssel, hogyan lehet eljutni egy általános esztétikai koncepciótól a konkrét műalkotások megragadásáig. Tudjuk (ha tudjuk), hogy ez volt az adornói esztétika központi kérdése is. És talán még azt is tudjuk, hogy Adorno posztumusz megjelent *Esztétikai elméletének* a következő motót akarta adni (a pontosság kedvéért most németül idézem):

„In dem, was man Philosophie der Kunst nennt, fehlt gewöhnlich eins von beiden: entweder die Philosophie oder die Kunst.” („Abból, amit művészetfilozófiának neveznek, a kettő közül valamelyik hiányozni szokott: vagy a filozófia, vagy a művészet.”)

Friedrich Schlegel: *Kritische Fragmente*, Nr. 12. In: uő: *Werke in zwei Bänden*, I. köt., Aufbau, Berlin–Weimar, 1980. 166. old.) Általában Adornónak ebből a szándékából kiindulva szokták (vagy próbálják) értelmezni az *Ästhetische Theorie* egészét. És ez érthető is, hiszen egy rendkívül nehezen kezelhető szövegkonvulútum. Szerintem azonban inkább azon lenne érdemes elgondolkodni, hogy Adorno miért nem tette meg mottónak ezt a mondatot. És a szöveg kiadói sem helyezték a könyv élére. (Vö. Weiss János: *Metafizika és esztétika. Tanulmányok Adorno hagyatékáról*. Áron, Bp., 2002.) Mindenesetre a Görföl Balázs által felépített szisztematika alapján azt mondhatnánk, hogy Gadamer jól látta ezt a problémát, és úgy érezte, felkészült arra, hogy a maga által kialakított, illetve használt fogalmisággal a konkrét műalkotások felé forduljon. Ezt akár Gadamer is mondhatta volna. Adorno az 1967–68-as *Esztétikai előadásokban* ezt mondja:

„Zum einem muss philosophische Ästhetik Kunstwerke interpretieren, zum anderen muss sie entwickeln, was Verstehen bedeutet.” („A filozófiai esztétikának egyrészt műalkotásokat kell interpretálnia, másrészt viszont ki kell fejteni, hogy mit jelent maga a megértés.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009. 1–2. szám, 280. old., Weiss János ford.)

És bár ezt számos művel kapcsolatban megtette, e kísérletek közül mégis kiemelkedő jelentőségük van a Paul Celanra vonatkozó elemzéseknek.

Pedig Gadamernek nem volt könnyű értelmeznie Celan költészetét. Görföl erről így ír:

„Úgy tűnik, Celan költészete támasztja az egyik legkomolyabb

kihívást a filozófiai hermeneutikával szemben: kérdés, hogy ezek a zárt, rejtélyes, az elnémuláshoz közelítő, elsőre megközelíthetetlenek látszó versek egyáltalán hozzáférhetőek-e annak számára, aki a megértés igényével fordul hozzájuk, vagy ellenállásuk révén éppen a hermeneutika határát vagy korlátait jelzik-e. Amellett szeretnék érvelni, hogy az előbbi az igaz: a hermeneutika képes olyan állításokat megfogalmazni Celan költészetéről, amelyek többet és helyesebbet ismertetnek meg velünk erről a líráról, mint amennyit nélkülük tudhatnánk...” (153–154. old.)

Sejthetjük, hogy Gadamernek éppen ezért jelentettek kihívást Celan versei.

„Ily módon Gadamer Celan-értelmezésének fő tétje a megértés, vagyis a hermeneutika legbensőbb ügye. Mégpedig mind esztétikai, mind etikai szempontból fontossá válik itt a megértés.” (154. old. Kiemelés tőlem: W. J.)

Előkészítésképpen nézzük Otto Pöggeler egyik tanulmányának végkövetkeztetését:

„Celan lírájához »nem azzal az előítélettel [kell közelítenünk], hogy ezek a költemények nehezek vagy egyenesen nem érthetők, hanem azzal a bizalommal, hogy ezekben a versekben olyan szó hallható, amely éppoly egyszerűen, mint amennyire világosan és határozottan van kimondva.«” (160. old.)

Ez azonban csak egyszerű bátorítás, amire kétségtelenül szükségünk is van, de még nem tekinthető a probléma kezelésére alkalmas javaslatnak. Először is olyan fogalmakra van szükségünk, amelyek alkalmasak az érthetőséggel való szembesegülés megragadására. Ha jól látom, a könyv alapvetően két ilyen fogalmat azonosít. Az egyik a „hermetikuság”. Ennek elsődleges jelentése Gadamernél (az etimológiából következően) a zártság, ami azt is jelenti, hogy e művek jelentése, a bennük

lévő értelem közvetlenül nem ragadható meg. „A hermetikus költemény ellenáll a könnyen érthetőségnek, a fogyaszthatóságnak, mintegy elkülöníti magát a megszokott nyelvi képződmények parttalan áramlatában.” (15. old.) Itt persze már van egy bizonyos elmozdulás: az alkotás nem az érthetőséggel, hanem csak a könnyen érthetőséggel szegül szembe. A *másik* a *poésie pure*. Ezt a fogalmat Gadamer a líra egy bizonyos extrém alakzatára használja, amelyet Mallarmétól eredeztet, és amelynek jellegzetesége, hogy a lehető legtakarékosabban bánik a szintaktikai eszközökkel, vagyis az egyes szavak közötti „grammatikai-logikai viszonyokat” szinte láthatatlanná teszi. „Ennek következtében Gadamer szerint olyan homályosság és sokértelműség jön létre, amely a *poésie pure* »strukturális eleme«, akkor is, ha komoly kihívás elé állítja az értelmezőt.” (158. old.) – Végül Gadamer e versek értelmezésére az „olvasás” fogalmát ajánlja; de ez inkább csak a probléma eltolásának tűnik: így az olvasás fogalmát is új jelentéstartalommal kell feltöltenünk.

Az eredmény azonban előre sejtethető: a hermeneutika igenis képes Celan költészetének elemzésére (is). A kérdés nem is az, hogy a hermeneutika képes-e új eredményeket hozni, hanem inkább az, hogy képes-e szembenézni az enigmatikussággal, a magába zárkózással, az értelem hiányával, a megkomponált érthetlenséggel stb. Itt talán jó lett volna felidézni azt a XX. századi esztétikai koncepciót, amely erre oly nagyszabású és nagy hatású kísérletet tett: az adornói esztétikára gondolkodok. Adorno *A játszma vége* című Beckett-dramáról írja (újra németül idézve):

„Einstimmiger ästhetischer Sinn, vollends dessen Subjektivierung in einer handfesten, tangiblen Intention, surrogierte eben jene transzendent Sinnhaftigkeit, jene Dementi selbst den Gehalt ausmacht. Die Handlung muß durch die eigene organisierte Sinnlosigkeit dem sich anbildenden, was in dem Wahrheitsgehalt von Dramatik überhaupt sich zutrug. Solche Konstruktion des Sinnlosen hält auch nicht inne vor den sprachlichen Molekülen...” (Theodor W.

Adorno: Versuch, das Endspiel zu verstehen. In: uő: *Gesammelte Schriften in 20 Bänden*, 11. köt., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 282–283. old.)

Görföl elemzéseinek utolsó félmondata pedig a következőképpen szól: „de itt az interpretáció már elnémul” (189. old.). „*The rest is silence.*” Ebben azonban van némi kétértelműség: Gadamer értelmezésére, vagy Gadamer értelmezésének interpretációjára kell gondolnunk? Ez nem vonatkozhat Gadamer értelmezésére, mert hiszen azt olvastuk, hogy a hermeneutika még a végletes enigmatikusság megértésével is meg tud birkózni. A félmondat nyilvánvalóan magára a szerzőre vonatkozik, és talán úgy értelmezhető, hogy miután megmutatta, hogy a megértés még azt is meg tudja érteni, amit nem lehet, az elemzés már nem folytatható, vagy nincs miért folytatni. De ha ezt mégis visszavetítjük az elsődleges interpretáció szintjére, akkor éppen Adorno téziséhez jutunk: *die Erfassung der Konstruktion des Sinnlosen* (az értelem nélküli konstrukciójának megragadása).

A kizárólag Gadamerre összpontosító elemzések és a kizárólag rá vonatkozó szekunder irodalom fölhasználása néha jogos kritikai megfontolásokat is kizorít. (Pedig a hátsó borítón ezt olvashatjuk: „[A szerző] a hermeneutikai gondolkodás sajátosságai mellett a hermeneutikával szemben kritikus vagy egyenesen elutasító álláspontokat is mérlegre teszi.”) Korábban ugyanis két, Gadamerhez kritikailag kapcsolódó, számomra meghatározónak tűnő belátás megfelelő méltatása is elmaradt.

1. Kétszer is előkerül Manfred Frank ama kritikája, hogy az *Igazság és módszer* elavult romantika-felfogással dolgozik, és mindkét szer elutasításra lel. Szerintem viszont a romantikával kapcsolatos kutatások az elmúlt évszázad utolsó két-három évtizedében annyi és olyan sokféle új eredményt produkáltak, ami messze átlépte Gadamernek a romantikára vonatkozó képét és minden elképzelését. Manfred Frank, aki Heidelbergben Gadamer tanítvá-

nya volt, a maga kritikáját mindezekelőtt Schleiermacher kapcsán fejtette ki. Számos változatban hallottam tőle azt az anekdotát, hogy Gadamer nemcsak egyetértett e kritikával, hanem örömmel is fogadta. (Vö. Manfred Frank: *Das individuelle Allgemeine*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977.)

2. A tranzitorikus művészetek eszméjét a zenére összpontosítva Albrecht Wellmer fejlesztette tovább, sőt nemcsak továbbfejlesztette, hanem ebből kiindulva egy új esztétikai koncepció alapjait is lerakta, melyben az adornói és a gadameri megközelítést kombinálta. „Részletesen beszéltem a zene (nyelvi) interpretációjáról. Számomra itt olyan »hermeneutikai« típusú interpretációról van szó, amely [...] annak egyik aspektusa, amit Adorno a műalkotások »explikációjának« nevezett.” (Albrecht Wellmer: *Versuch über Musik und Sprache*. Carl Hanser, München, 2009. 7. old.) Ez a koncepció pedig kétségtelenül az *Igazság és módszer* sajátos kritikáját implikálja. (Wellmer gondolati útjának áttekintéséhez lásd *Az esztétikai elmélet Adorno után* című tanulmányomat, in: Albrecht Wellmer: *A modern és a posztmodern dialektikája*. Gond – Cura Alapítvány, Bp., 2008. 221–238. old.) Erről a koncepcióról 2011 elején nagyszabású konferenciát tartottak Hamburg híres zene- és színházművészeti főiskoláján. Az anyagát I. Christian Grüny [Hrsg.]: *Musik und Sprache. Dimensionen eines schwierigen Verhältnisses*. Velbrück Wissenschaft, Weilerswist, 2012. (Wellmer egyébként 1990-től Berlinben, a Freie Universitätén „hermeneutikai” intézetet vezetett. Az egyik legjelentősebb munkatársa a már említett Ruth Sonderegger volt.)

Mindezekkel együtt Görföl Balázs könyvét jelentős teljesítménynek és ígéretes pályakezdesnek tartom. Kétségtelenül igaz a könyv hátsó borítóján olvasható mondat: „A témáról magyar nyelven eddig nem született hasonló terjedelmű és a szélesebb összefüggéseket szem előtt tartó munka.” Ez a mondat fölvilágítja a magyarországi Gadamer-recepció egész történetét. Azonban véleményem szerint a könyvnek van

még két, ennél fontosabb teljesítménye is: 1. a Gadamer-interpretációra szabott szisztematika kidolgozása, és ezzel szoros összefüggésben 2. annak megmutatása, hogy az általános esztétikának a konkrét műalkotások elemzésébe kell átmennie (vagy abban kell igazolódnia.)

WEISS JÁNOS

Lányi András: Oidipusz és a Természetes Ember

Liget Műhely Alapítvány, Bp., 2015.
151 old., 2000 Ft

Lányi András a hazai öko-filozófia megkerülhetetlen alakja. Könyve eddigi gondolati törekvéseinek, az ökológiai etika és az ökopolitika filozófiai megalapozására irányuló erőfeszítéseinek tömör és kompakt összegzése. Középponti gondolata, hogy a jelenlegi globális ökológiai válság és a sorozatos, egyre súlyosbodó környezeti katasztrófák ideológiai hátterében a Természetes Ember újkori koncepciója áll. Eszerint az ember alapvetően természeti lény, az állatvilág egy különös egyede, akinek *jogában* áll úgy berendeznie az életét, hogy korlátozás nélkül kiélhesse természetes ösztöneit és hajlamait, feltéve, hogy ezzel az emberek (szintén természetes) közösségét még éppen nem bomlasztja fel. Joga, hogy korlátlanul aknázza ki és élje fel természeti erőforrásait, és ereje és képességei szerint rendelkezzen természeti környezetével és az összes többi élőlényel. Ez az elképzelés Lányi szerint eltérő hangsúlyokkal és intenzitással, de többé-kevésbé jellemzően rátelepedett a modern ember világméretű, tendenciaszerűen uralja a modernitás látásmódját, meghatározza azt, ahogyan az ember önmagához, a többi emberhez, a nem emberi élőlényekhez és végül a természet egészéhez viszonyul. Ez az eszme a forrása annak a gyakorlatnak, amellyel az ember kizsákmányolja és eldologiasítja önmagát,

embertársait, a különböző kulturális közösségeket, a nem emberi élőlényeket és élőközösségeket, és végül magát a természetet a maga teljességében. Vagyis ez az eszme vezetett különösen a XX. és a kora XXI. század társadalmi és ökológiai pusztításainak sorozatához. A modern, „természetes” ember attitűdjét Lányi a következő szavakkal összegzi: „Hatalom önismeret nélkül.” (20. old.) Márpedig a hatalom önismeret nélkül elkerülhetetlenül tragédiához vezet. Az ember éppen azért nem tehet meg bármit önmagával, a többi emberrel, élőlényel és élőközösségekkel, illetve a természet egészével szemben, mert ő maga nem természetes lény, hanem lényegét tekintve erkölcsi és szellemi szubjektum. „A Természetes Ember uralma – és a dögvész – majd azzal a felismeréssel ér véget, hogy az ember erkölcsi lény, és semmi egyéb. Nem érhetjük be itt egy »is«-sel. Nem mondhatjuk, hogy az ember természeti lény, akinek cselekedeteit egyrészt a természet törvényei határozzák meg, másrészt saját szabad elhatározása.” (39. old.) Kilétét lényegi módon határozza meg, hogy elválaszthatatlan a többi emberrel és élőlényel alkotott életközösségtől, hogy sohasem pusztá, ponthoz kötött szubjektum. Erkölcsi lényegét a Másik és a mások iránti eredendő, megkerülhetetlen felelőssége, feleletkényszere konstituálja. Akkor viselkedik autentikusan (és pragmatikus nézőpontból: a fizikai megsemmisülés, a kipusztulás tragédiáját is csak úgy tudja elkerülni), ha e felelősségének tudatában viszonyul a Másikhoz, ideértve a nem emberi élőlényeket és az élő környezetet is. Erre csak mint erkölcsi lény képes. Lányi öko-etikai alapvetése ezen a felelősségetikai koncepción alapul.

A könyv két nagyobb lélegzetvételű tanulmányból áll: *I. Oidipusz, avagy a Természetes Ember és II. Emberközpon-tú-e az emberközpon-tú etika?* Az első tizenegy pontban mutatja be, miképpen vezetett a Természetes Ember modern kori vezéreszméje jelenünk ökológiai és humanitárius katasztrófáihoz. Itt dolgozza ki a szerző a maga ökológiai irányultságú etikai koncepcióját, mely reményei szerint hoz-

zájárulhat a válság megoldásához. Szerinte az ökológiai gondolkodásmód „az etika alapjainak újragondolásához” vezet, és a korábbi etikai elméletektől radikálisan különböző, a biodiverzitást, a fenntarthatóságot, a különböző életformák harmonikus együttélését támogató erkölcsi felfogást eredményez (5. old.). Ez az etika „az élővilág gazdag változatosságának és változékonyságának erkölcsi önértéket” (68. old.) tulajdonít, és evolúciós szerepet tölt be azért, hogy mint helyesen elgondolt és gyakorolt erkölcs végső soron magának az emberi fajnak a túléléséért kezekedhet. Az erkölcsi törvények az embernek a világban belül elfoglalt léthelyzete megértéséből fakadnak. Nem a természet művei, hanem az öntudat és az önismeret, a természet rendjét meghaladó aktusok folyamánai.

A második tanulmány etikai kérdésekkel foglalkozik: hogyan vezetett embertelen következményekhez (mind a társadalom, mind a természeti környezet vonatkozásában) a modern kori, állítólag emberközpon-tú etika; mit implikálna egy olyan emberközpon-tú erkölcs, amely az embert nem teszi meg a létezők urává és korlátlan hatalmú rendelkezőjévé, hanem különleges léthelyzetének értelmezéséből kiindulva a másokért viselt eredendő és elodázhatatlan felelősségét állítja a középpontba.

A könyv vezérmotívumát Szophoklész Oidipusz királyja alkotja. Sajátosan kétértelmű, paradox figura, egyszerre archetípusa és antitézise a Természetes Embernek. Természetes ember lehetne abból a szempontból, hogy kiéli természetes hajlamait, a korlátozások nélküli agresszió és szexualitás ösztöneit: megöli apját és feleségül veszi anyját, akinek gyermekeket nemz. Csak-hogy Oidipusz éppen e tekintetben nem természetes ember. Ugyanis hite szerint mindenben az emberi és isteni rendnek megfelelően jár el. Teljességgel erkölcsi lény, aki azonoságát és tetteit felismerve nem bújik a jóhiszeműség érvének védősánca mögé, hanem vállalja a felelősséget cselekedeteiért: önmaga bírója lesz, önmagát ítéli el és bünteti meg az erkölcs nevében. Másfelől: a Szfinx

rejtvényére válaszolva az embert számokkal mérhetőnek, kategorizálható létezőnek mondja. Reggel négy, délben kettő, este három. Ebből a szemszögből Oidipusz jellegzetesen a Természetes Ember, aki szerint az ember, mint minden más a természetben, megmérhető. Ebben rejlik Oidipusz alapvető tévedése, mondja Lányi: „Oidipusz válasza logikus és téves. Megtévesztették a számok. Mert az ember nem négy, nem kettő és nem három: az ember az, ami számokkal nem mérhető. A mennyiség uralma a vak természeti erők uralmának egyenes folytatása: hatalom önismeret nélkül. Ahol a számok uralkodnak, ott az uralom gyümölcse dögvész lesz és halál: a mérhető elpusztítja a mérhetetlent, a Várost.” (20. old.) Lányi szembeállítja itt az ember terrénumát, a Várost, a természetével, a Vadonnal.

Az ifjú Nietzsche-nél Oidipusz a szabadságát radikálisan megélt tragikus hős, aki fellázad az istenek és a természet rendje ellen. Ez téves értelmezés, mondja Lányi, hiszen Oidipusz tragédiáját éppen az jelenti, hogy nem kíván lázadni – az istenek által megállapított erkölcsi renddel összhangban szeretne élni, de önismeret hiányában szembekeverül ezzel a renddel, és pusztán természeti lényként, a Vadon törvényei szerint viselkedik, noha pontosan ezt szeretne volna elkerülni. Az érett Nietzsche-nél a szabadság korlátoktól mentes, spontán és zabolátlan megvalósításának motívumából a jó és rossz megkülönböztetésének szolgálakörében túllépő, kizárólag az önigénylő élet számára való haszonra és kárra tekintettel lévő természetes erkölcsiség eszméje lett. „Természetelviség, féktelen szabadságigény, az ember méltóságának büszke hirdetése, végül a zsidó-keresztény hagyományoknál nyíltabb elutasítása – lényegében a libertárius filozófia ismerős alapértékei köszönnek itt vissza, meglehet, szokatlan hangnemben, de annál következetesebben. Alasdair MacIntyre-nek alighanem igaza van, amikor Nietzsche-ben látja a modernitás par excellence erkölcsfilozófusát” (10. old.) – szögezi le Lányi. A természetes erkölcs azonban önellentmondás,

ezért a Nietzsche-nél sokkal következetesebb Sade márki választás elé állította az embert: vagy a természet, vagy az erkölcs. Sade a természetet választotta, és azt vallotta, hogy egy eleven emberi test feldarabolása ugyanolyan közömbös természeti esemény, mint egy szék felaprítása: az erkölcs önáltatás és illúzió.

A modernitás erkölcsfelfogása naturalista világképének megfelelően a természetesség jegyében fogalmazódott meg. Az embert természeti létezőként határozták meg, akinek mindenekelőtt, ha erkölcsösen és boldogan akar élni, saját természetének törvényeit kell követnie. Az újkori individuum lényegileg egy testi, ösztönvezérelt, önző biológiai egyed, akit a természetesség koncepciójának hangadói szerettek egy viszonyából kiszakított, pontszerű ágensként felfogni. Ennek a testi, pontszerű individuumnak lenne alárendelve az egész természet a benne található összes erőforrással és valamennyi öntudatlan, nem emberi lényvel együtt. A naturalista világkép egyszerre lett az alapja a modern kori európai és amerikai civilizáció diadalmenetének, valamint az ezzel a diadalmenettel lényegileg összefüggő, belőle következő morális, humanitárius és ökológiai katasztrófák sorának. Lányi a következőképpen ír erről:

„Most, legyilkolt áldozataink – kultúrák és ökoszisztémák – sírhelyénél nevezzük még egyszer a nevükön civilizációnk büszke vívmányait, melyek az európai szellem diadalútját morális katasztrófává változtatták [...]: 1. az ember természetes hajlamaira, sőt »szükségeire« épülő etika, 2. a megismerés és az előállítás folyamatának értékmentesítést tulajdonító ismeretelmélet, 3. a tudásnak mint uralkodni tudásnak a felfogása, valamint 4. a pontszerű én koncepciójából egyenesen következő politikai doktrína, amely az egymástól függetlennek vélt egyéni választások tetszőlegesét védelmezi.” (66. old.)

Ezzel szemben a maga álláspontját a modernizmus önkritikájaként meg-

határozó Lányi a következőket állítja: 1. az ember nem határozható meg társas viszonyain kívül (itt Charles Taylorra hivatkozik), 2. az etikai jó nem független az ember önismeretétől, a teljes, konkrét – a többi szubjektum élettörténetével összefonódó – egyéni élettörténetétől (l. Alasdair MacIntyre), és végül: 3. a szabadság nem független a többi embertől és a többi élőlénytől, autentikus gyakorlása a mindenkor konkrét Másikért viselt egészen személyes felelősség (l. Emmanuel Lévinas). A természet az erkölccsel szembeállító Kantnak, olvassuk Lányinál, majdnem mindenben igaza volt. Az erkölcs, az önmagának törvényt adó szabadság birodalma valóban egy külön, a természetitől független világ. Viszont az erkölcsi felelősség és kötelesség mibenlétére vonatkozó kijelentései Lányi értékelése szerint tévesek. A kategorikus imperatívusz túl absztrakt és formális. Az erkölcsi parancsolatok nem szigetelhetők el az egyén élettörténetétől és a Másikhoz fűződő konkrét viszonyaitól. A tulajdonképpeni erkölcsi viszonyulást a többi emberhez és a természethez Lányi a felelősség lévinasi fogalma alapján határozza meg. Ahogy írja: „Az ember lelkiismeretének mélyén nem a kategorikus imperatívusz lakozik, hanem a Másik képmása.” (58. old.)

Lányi fenomenológiai megalapozású és tájékozódású ökoetikát (és belőle kiinduló ökopolitikát) kínál. Az ember kivételes léthelyzetét a fenomenológiai mozgalom klasszikus szerzőinek írásai alapján, mindenekelőtt Heideggerrel és Lévinassal követve értelmezi, de fejtegetéseiben feltűnik Husserl, Merleau-Ponty, Ricoeur, Hans Jonas, Bernhard Waldenfels és Tengelyi László, valamint az amerikai ökofenomenológiai irányzat egyes meghatározó szerzői (így David Abram, Frank Scholow és Leslie Paul Thiele) is. Az ember a lét feltárultsága és világlása – ezt a heideggeri gondolatot kapcsolja össze a Másik iránti radikális felelősség lévinasi eszméjével. Az öntudat, az önmagának és a világnak való feltárultság, valamint a megkerülhetetlen felelősség képessége teszi az embert erkölcsi és szellemi lényvé,

és helyezi a természet szféráján túlra; ezek a képességek teszik azonban egyúttal felelőssé is emberi és nem emberi társai iránt. A természet más-sága az ember öntudatának szerves része; éppen ez a másság szembe-állítja a természet iránti elodázhatatlan és kiiktathatatlan felelősségével. Nem emberi lénytársaink és a nem emberi élőközösségek az embert hasonló feleletkényszerbe hozzák, mint az emberi másik jelenléte.

Lányi nem a természetnek követel helyet az erkölcs birodalmán belül, hanem épp fordítva: az erkölcs helyét keresi az evolúció folyamatában. Noha öntudatra ébredése radikálisan a természetet kívülre helyezte az embert, az öntudat megjelenésével mégsem keletkezett hézag az evolúció történetében. Az erkölcsi törvények nem vezethetők le a természet törvényeiből, e törvények két külön birodalmat alkotnak. A világban mégis van egyfajta folytonosság. Az erkölcsi törvényei a szabadság produktumai; a szabadság mégsem afféle rendelkezés, avagy hasadás és meghasonlás a természet életében, lévén egy természetes folyamat végeredménye. Éppen ez az adottság képesít arra, hogy radikálisan meghaladjuk a természet rendjét, és abból le nem vezethető erkölcsi rendet alkot-sunk, melynek szintén megvannak a maga sajátos és szigorú törvényei. Lányi feltételezi, hogy az erkölcs törvényei „ugyanazt a szabályozó szerepet játsszák a társadalomban, amit a természet törvényei töltenek be az evolúció folyamataiban” (72. old.). A helyesen elgondolt és gyakorolt erkölcs nem csupán az autentikus emberi létezés teszi lehetővé, hanem egyúttal az emberi faj túléléseért is kezekedik; ennyiben játssza a megfelelő szabályozó elv szerepét a társadalomban. A hibásan felfogott és megvalósított erkölcsi rendszer – és itt pontosan a „természetes erkölcs” koncepciójáról van szó – viszont egy természeti törvény szükségességével és elkerülhetetlenségével válik az emberi faj kipusztulásának okává. A radikális felelősség elve alapján végiggondolt, a közösségi létezésre és az egyének közötti, a személyes élet-történetre alapozott etika egyszerre menti meg az embert fizikai és

egzisztenciális (létezése lényege szerinti) értelemben.

Az ember nem természeti, hanem lényegileg szabad, szellemi lény. Szellemi léte a megértés-módján-való-létet jelent; vagyis önmagának és a világnak való feltárultságot. Léteével szervesen kapcsolódik össze a világ léte, amelynek feltárultságaként az ember létezik. Szellemi lényként sem lehet más, mint világban-való-lét. Világban-való-létként felelősséggel tartozik mindazon érző- és élőlényeknek, akikkel e világon osztozik – akkor is, ha azok a lények nem jutnak el az öntudat szintjéig. A szabadság és a szellemi lény mivolt nem zárja ki az embert a világból, nem szigeteli el a többi, nem emberi, természeti lénytől és közösségtől; éppen ellenkezőleg: a felelősség elvénél fogva mindennél erősebb közösségbe kapcsolja velük. Az ember életközösségben él embertársaival és a többi élőlényvel, és (fizikai és erkölcsi) túlélése múlik azon, felelősen viselkedik-e a teljes planetáris életközösséggel és annak partikuláris populációival szemben.

A végső soron a teljes földi életközösségért viselt felelősség eszméjére alapozott ökoetikából Lányinál egy ökopolitika következik; vagyis irányelvek vagy javaslatok arra, hogyan rendezzük be társadalmi életünket, ha javítani akarunk az emberiség morális és fizikai túlélésének esélyein. Az ökopolitikát megalapozó ökoetikai koncepciót körvonalazva Lányi a modern, atomisztikusan felfogott individuum érdekeit és világképét kifejező liberális attitűddel és a neki megfelelő szerződéselmélettel (itt mindenekelőtt: John Rawlsszal) szemben a kommunitárius etikát és politikafilozófiát állítja szembe. Úgy véli, hogy a modernitás kudarca egyben az elszigetelt individuum képzetének és a vele összekapcsolódó világnézeti keretnek és domináns ideológiájának is kudarca. A kommunitarianizmus szellemében az erkölcs, az igazságosság, a szabadság, a közjó és az egymáshoz való viszony konkrét elveinek társadalmi-közösségi beágyazottságára figyelemzeteti olvasóit.

Mivel etikai alapfogalmaink és értékeink történetileg kialakult közösségek gyakorlatába illeszked-

nek, nincs egyetlen, univerzálisan érvényes, formális igazságossági és elosztási elv vagy eljárás. Az igazságosság nem elosztási kérdés, mert szükségképp összefügg nem számszerűsíthető, immateriális „javakkal”, amelyekre az embernek elemi szüksége van ahhoz, hogy emberhez méltó életet élhessen. Ilyen a megértés, a megbecsülés, a szeretet, az odafigyelés, a tisztelet. Hogy mi számít igazságosnak, az közösségről közösségre változik. Lányi szerint ezért az igazságosságnál eredendőbb a felelősség és a közösségen belüli szolidaritás eszméje. Mint írja: „A Másiknak [...] nem igazságosságra van szüksége, hanem segítségre, odaadásra.” (142. old.) Mármost elsősorban nem igazságosságra (hiszen egy formálisan, univerzálisan és elvontan megfogalmazott igazságosság elv érvényesítésekor könnyen a rövidebbet húzhatja), hanem mindennek előtti eredendő kommunikatív nyitottságra és felelősségteljes, aktív szolidaritásra vele szemben.

A kommunitárius politikai filozófia és ökológiai szemlélet alapján megszerveződő közösségben, mondja Lányi, „nem akarhatjuk, hogy mindenkinek jó legyen” (98. és 106. old.). Ez talán könyvének legkényesebb és legóvatosabb értelmezendő pontja. Természetesen nem igenli, nem helyeselné a többség zsarnokságát, ám leírása szerint az egyén mozgásterét a közösségi-leg definiált éthosznak és vele szoros összefüggésben a közjónak be kell határolnia. Elővigyázatosan fogalmazva úgy mondhatnánk: nem akarhatjuk, hogy mindenkinek *maradéktalanul* jó legyen. Például azoknak nem, akik individualista önmegvalósításukat a közösségi létről leválasztott, korlátolatlan fogyasztás és elsajátítás folyamatában találják meg, s ezzel veszélyeztetik mind a közösségi öfenntartást, mind az egyes közösségek viszonylag harmonikus együttélését (106. sk. old.).

Lányi ökopolitikája az önszerveződő kis közösségek modelljét preferálja: az egyes közösségek a gyakorlatban kísérletezve alakítják ki működésüknek a közösségen belüli szolidaritásra, az (emberi és nem emberi) életformák és életmód-

dok gazdag változatosságának tolerálására, a másokra és másásra való nyitottságra épülő elveit, végig szem előtt tartva a társadalom és természeti környezete hosszú távú fenntarthatóságát. A változatosságot itt Lányi alapvetően a közösségekre vonatkoztatva értelmezi, amelyek megszabják az egyének mozgásterét anélkül, hogy elnyomó módon rájuk telepednének.

NYITOTT KÉRDÉSEK

Lányi nyitva hagy számos, továbbgondolásra érdemes kérdést. Közülük kettőt emelek ki: az igazságosság és speciálisan John Rawls, illetve a dualizmus, és vele szoros összefüggésben az antropocentrizmus kérdését. Arról van szó, hogy álláspontjának határozott képviselése során Lányi nem mindig szentel kellő figyelmet egy-egy rendkívül összetett probléma nézetem szerint lényeges elemeinek.

Az „igazságosság nem elosztási kérdés” tézisét John Rawls elméletének erőteljes kritikájával fogalmazza meg, ami teljesen képviselhető, jogosult filozófiai felfogás, ha a kifejtése megfelelően megalapozott. Amennyire meg tudom ítélni, itt pontosan a megfelelő megalapozás hiányzik; ami akkor is feltűnő, ha a szűk terjedelmi kereteknek tulajdonítjuk a hosszabb kifejtés hiányát. Az persze kiderül, hogy az igazságosságot radikális felelősségetikai szemszögből szemléli; de az igazságosság mint méltányosság, mint méltányos elosztás kérdésének kielégítő kritikai tárgyalására nem kerít sort. Hiszen az elosztásnak vannak az igazságosság szempontjából releváns mozzanatai, tehát legalábbis van értelme igazságos és igazságtalan elosztásról beszélni. Jó lett volna a különböző etikai alapkonceptiók kiterjedtebb, érvekkel jobban meg támogatott ütköztetését olvasni.

Lányi Rawls-kritikájának elméleti bázisát a komunitárius szerzők által kimunkált érvek rendszere alkotja. Rawls elméletét, mely munkássága során számos hangsúlyeltolódáson és alakváltozáson ment keresztül, a mai napig viták övezik, szó nincs arról, hogy bármely elemét konkluzív módon megcáfoltnak nyilváníthatassuk (ilyesmiről egyéb-

ként is nehéz beszélni a filozófiában). Komunitárius vitapartneri sem hoztak fel vele szemben konszenzuálisan döntőnek elismert ellenérvet. Lányi sommás Rawls-kritikáját gyaníthatóan számos hazai szerző – például Bujalos István, Pogonyi Szabolcs, Szűcs László Gergely – vitatná.

Nézetem szerint Rawls individualismkonceptiója és szerződéselmélete döntő pontokon különbözik a modernitás hagyományos individualismképétől és szerződéselméleteitől. A „tudatlanság fátylának” gondolat kísérletében nem a gyökeretlené vált szubjektum újkori képzete kap szerepet, hanem éppen ellenkezőleg egy olyan egyetemes kötelék képe, mely elszakíthatatlanul egymáshoz köti a társadalom tagjait. Rawls egyik elvülhetetlen érdeme, hogy az egyetemes szolidaritás elvét a liberalizmus újragondolt elméletének integráns részévé tette. A „tudatlanság fátyla” az én olvasatomban nem egy olyan absztrakciót fejez ki, melyben egy hagyományaitól, társadalmi kötelékeitől megfosztott, pontszerű, a tiszta racionalitás vértelen princípiumára redukált alany alkot ítéletet egy olyan társadalmi berendezkedésről, amelyhez neki, az általa elfoglalt külső pozíciónál fogva, elvileg nem lehet köze, hanem egy nagyon konkrét, *a tragikus világszemléletben* gyökerező alaptapasztalatot, mely röviden így foglalható össze: *a szerencse forgandó*. Nevezetesen: nem tudod uralni, hogy milyen szellemi, fizikai-genetikai adottságokkal születél, milyen családi-társadalmi közegbe, és egyik pillanatról a másikra elveszíthetsz mindent, amit már megszerezteél, elértél, beleértve szellemi, természeti tulajdonságaidat, kedvező társadalmi pozíciódat, munkádat stb. Elveszíthetsz mindent, még azt is, amiről soha nem gondolnád, hogy elveszítheted. Ennek tükrében húsba vágóan releváns a kérdés, hogy milyen intézményekre, a társadalmi igazságosság mely elveire van szükség ahhoz, hogy még az is, aki legalulra születik vagy legalulra kerül, élni érdemesnek érezze az életet. És ez még nem absztrakt társadalommérnökösködés, hanem a szolidaritás bizonyos alapvető formája iránti igény kinyilvánítása. (Meg kell jegyezni, hogy az igazság-

fogalmával kapcsolatos megfontolásait Lányi részletesebben kifejtette a *Lehet-e a társadalom igazságos?* c. dolgozatában. In: uó: *Az ember fáj a földnek*. L'Harmattan, Bp., 2010. 114–127. old.)

A másik nyitva hagyott kérdés a dualizmus és az antropocentrizmus vele szorosan összefüggő problémája. Valóban szükség van-e egy következetes ökoetika és öko-filozófia megalapozásához annak leszögezésére, hogy az ember *csak szellemi* lény, nem pedig *szellemi és természeti* lény? Más szavakkal: szükség van-e szellem és természet, ember és természet olyan kibékíthetetlen szembeállítására, amelyet Lányi döntően Heidegger és részben Lévinas nyomán szorgalmaz? Vajon az ajtón egyszer már kitesékelt emberközpontúságot nem csempésszük-e vissza az ablakon, ha az ökoetikát alapvetően az ember kitüntetett helyzetére alapozzuk? Vajon a nem emberi lényekkel és környezettel kapcsolatos „lenni engedés”, „radikális felelősségvállalás” mégoly hangsúlyos toposza ellenére is, nem kerül-e be az esetlegesség motívuma egy ilyen etikába, ha mindenütt ember és természet, ember és állat különbségét hangsúlyozzuk? Annak tudatában, hogy a „lenni engedés” heideggeri gondolata éppen az ember önkorlátozását célozza, azt, hogy az ember „a létezők urából” „a Lét pásztórává váljon”, nem kerül-e mégis az önkény momentuma egy ilyen etikába, ha mindenütt csak a különbség van előtérben? Egy ilyen dualisztikus világvéde helyett a mélyökológiai megközelítések monista kísérletei talán alkalmasabb kiindulópontot nyújtanak egy következetes és koherens ökoetika és öko-filozófia számára. Ha csak a különbséget, vagy csak az azonosságot hangsúlyozzuk ember és természet viszonyában, azzal mind etikai, mind ontológiai síkon súlyos akadályokat gördítünk a valóban következetes ökoetika és ökopolitika hosszú távú kidolgozása elé. A kettőre, azonosság és nem azonosság fogalmára, együtt van szükségünk.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, Lányi könyve a hazai ökológiai irodalomban fontos, az elvi alapok tisztázásának igényével fellépő mű. Egy

nagyon határozott, világosan és tisztán megfogalmazott álláspontot fejt ki arról, hogy az etikát és a politikát ökológiai és komunitárius alapokra kell helyezni, hogy a közösség és benne az egyén egyfelől autentikus módon élhessen, másfelől, ettől elválaszthatatlanul, hogy hosszú távon a közösség fizikailag is megmaradhasson. Egyes, túlságosan is sarkított megállapításai ellenére is fontos, gondolatébresztő és vitára készítő munka, amely tisztázni próbálja a hazai és nemzetközi etikai, ökológiai és politikafilozófiai diskurzus bizonyos alapvető kérdéseit az egyéni és közösségi létezéssel, valamint ember és természet viszonyával kapcsolatban. Az ökológiával, ökofilozófiával foglalkozók számára kötelező olvasmány.

MAROSÁN BENCE

Jakab András – Gajduschek György (szerk.): A magyar jogrendszer állapota

MTA-TK Jogtudományi Intézet, Bp.,
2016., 962 old., á. n.

A 2016 év végén megjelent – mára már jelentős visszhangot kiváltott – monumentális kötet csaknem ezer oldalon tesz kísérletet a 2010-es „fűlkeforradalomtól” számított közel hat év közjogi és magánjogi változásainak áttekintésére. Talán minden meglepetés nélkül előre kijelenthetjük, hogy volt miről írni.

A szerzők azonban ennél többre is vállalkoznak: a könyv tágabb, politológiai, politikatörténeti értelmezését is kívánja nyújtani a „Nemzeti Együttműködés Rendszere” jogállapotának. A kiadvány különlegessége – és úttörő jellemzője –, hogy az MTA-TKJTI a nyomtatott megjelenéssel egy időben teljes egészében és tanulmányonként is ingyen letölthetővé tette. A szerzők a jog- és politikatudomány legkiválóbb hazai szakemberei és szűkebb

szakterületük legelismertebb művelői. Nagyságát és összetettségét tekintve ehhez hasonló kiadvány Magyarországon még nem készült – ugyanakkor továbbra is kérdés, hogy miért épp az erősen megújult politikai/közjogi/magánjogi berendezkedés hatodik évében. A szerkesztők válasza: „hagyományteremtő” szándékkal állították össze ezt a kötetet, mert az új jogi berendezkedés talán most már elérte azt a szintet, mélységet, és felhalmozódott annyi tapasztalat – bár még nem minden területen –, hogy már érdemes számot vetni, beszámolni az eddigi következményekről, eredményekről, a visszhangról.

A könyv öt nagy tematikus egységre oszlik, az utolsó egy három tanulmányból álló „Függelék”, amelynek írásai elsősorban kiegészítések, magyarázatok a könyv jobb megértését elősegítendő. Újdonság, hogy a többi négy rész nem jogáganként tárgyalja a magyar jogrendszert, hanem szerencsére új megközelítést alkalmazva a „Környezet”, „Szabályozás”, „Szervezetek”, „Kihívások” felosztást követi. Így sokkal több lehetőséget hagy a kritikának, és nagyobb teret enged a többfajta feldolgozásnak.

38 szerző 36 tanulmányát lehetetlen bemutatni egy rövid recenzióban, ezért itt csak néhányat emelek ki közülük.

A kötet a szerkesztők célja szerint túlmegy a „szimpla” jogászai tárgyalásmódon: a hatás, a környezet, a lehetséges következmények bemutatásával egyfajta általánosabb kitekintést, társadalomtudományi iránymutatást – és már amennyire ez lehetséges a humán tudományokban –, előrejelzéseket is igyekszik megfogalmazni a jövő kutatói, még inkább a jövő jogalkotói számára. A könyv előszava szerint az első rész (*A jogrendszer környezete*) a jogrenden túlmutató kérdésekkel foglalkozik, a második magával a jogrenddel (*Szabályozások*) – természetesen csak azokkal a területekkel, ahol vagy jelentős változásokra, vagy komolyabb vitákra, bírálatokra került sor az utóbbi pár évben. A vizsgált kérdések a szerkesztők szerint: Mi változott? Miért változott, ha egyáltalán van rá magyarázat? Mindez hogyan értékelhető? Vajon az eredmény össz-

hangban van-e a hatályos belső vagy közösségi/nemzetközi joggal?

A magyar jog szervezeti rendszerét tárgyaló harmadik rész (*A jogrendszer működtető szervezetei*) alapvetően jogszociológiai és nem a hatályos joganyagot bemutató fejezet. A jog valós, mindennapi működésének bemutatására koncentrálnak, és Magyarország lényegesebb jogintézményeinek utóbbi évekbeli sorsát tárgyalja.

A negyedik rész (*Kihívások*) célja olyan problémák, kihívások kiemelése – esetleg a róluk folytatandó viták ösztönzése –, amelyek hosszú távon is fennmaradhatnak a hazai jogrendszerben.

Az első fejezetből elsősorban négy tanulmányt érdemes bemutatni. Tölgyessy Péter írása (*Politika mindelektől*) azt a nem túl optimista – de realista – tételt állítja a középpontba, hogy a 2010 óta bekövetkezett fejlemények – legyenek politikaiak vagy jogiak – valójában nem meglepőek, és sok szempontból szervesen kapcsolódnak az 1989 előtti tradícióhoz. Ezek a régi-új jellemzők jól ismertek, és legegyszerűbben a korlátlan centralizáció, irracionális, voluntarizmus, kiszámíthatatlanság címszavaival utalhatunk rájuk. Belőlük fakad az instrumentális, ad hoc jogalkotás és jogalkalmazás, a folyamatos és kampányszerű változtatások, valamint a mindenhova behatoló politika. Mindezt alátámasztják a magyar történelem eddigi korszakváltásai, melyek hol a politikai, gazdasági és jogi progressziót jelentették az ország számára, hol pedig a teljes összeomlást hozták el. Tölgyessy szerint az 1945 után végtelen átpolitizált jog egyértelmű visszalépés volt Magyarország szempontjából, az európai felzárkózás egyre messzebb került. Az 1990 utáni 20 év „nyugatos közjátékát” pedig egy olyan rezsim váltotta fel, amely nemhogy közelebb vitte volna az országot a hón áhított nyugati berendezkedéshez és életszínvonalhoz, de sok szempontból folytatni kívánja az 1990 előtti, illetve az 1945 előtti hagyományt – olykor az eredetivel ellentétes, sokszor viszont ijesztően hasonló retorikai felhangokkal. A Tölgyessy által második rendszer-váltásnak is nevezett fűlkeforradalom – amely tehát sok szempontból egy

kifordított, abszurd, korrupt Kádárrendszer folytatásának is tekinthető – a már ismert fogalmakkal jellemezhető: centralizáció, társadalmi megosztottság, gazdasági populizmus („rezsicsökkentés”), bizalmatlanság mindennel és mindenkivel (egyénekkel éppúgy, mint intézményekkel) szemben, bünbakképzés (a „menekültügy” kezelése). Ez a tanulmány elsősorban azért fontos – és talán azért is került a kötet legelejére –, mert átfogóan mutatja be, a magyar társadalom (és a politika/jog) miért került olyan pályára, amelyen a 2016-os állapothoz eljutott.

Gajduschek György tanulmánya (*Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete*) a magyar jogtudatról, jogi kultúránk fejlődéséről és lehetőségeiről szól. Közelebbről megvizsgálja azt a sajátosan magyar (és az államszocializmusnak köszönhetően egész Kelet-Európában elterjedt) attitűdöt, amelyet az jellemez, hogy a lakosság többsége nem bízik sem az államban, sem a jogban, sem az intézményekben, ám mégis minden megoldást tőlük vár közéleti, de még magánéleti gondjaira is. Érdekes, hogy a tisztán jogi intézmények (például a bíróság) az átlagosnál jóval nagyobb bizalmat élveznek, míg a tisztán politikai intézmények (például a pártok) iránt a felmérések tanúsága szerint a lakosság bizalmatlan, sőt sokszor teljesen elutasító. Ezt a különlegesen ambivalens állapotot persze már többször többen leírták és magyarították, Gajduschek – Tölgyessy érvelésétől nem függetlenül – az általános értékhiánnyal, értékerózióval és pesszimizmussal magyarázza (például a „kiskapuk” keresése lehetőleg mindig, mindenhol), ami időnként már a jog/állam alapelveit, alapértékeit, sőt alapvető erkölcsi elveket is sért, vagy egyenesen tagad. Állítását több kutatás eredményeivel is alátámasztja: hiányzik a konzisztens értékrend, tipikusnak mondható a „tudathasadásos jogtudat” („legyen nagyon szigorú a szabályozás, de engem ne érintsen” stb.). Ezekben a kérdésekben sokkal rosszabb a helyzet, mint ez EU többi tagországában, sőt mint több kelet-európai országban.

Ehhez kapcsolódik Varju Márton írása (*A magyar jogrendszer és*

az Európai Unió joga: tíz év tapasztalatai), amely a belső jog és az EU/közösségi jog bőven több mint egy évtizedes kapcsolatáról szól. Összefoglalóan megállapítja, hogy a hazai jogrendszer alapvetően követi, betartja a tételes EU-jogot – mást nem is nagyon tehetne (a jogállamiság persze más kérdés) –, de vannak komoly hiányossággal küzdő területek, például a jogalkalmazás. Vannak rendszerszintű kihívások egyes jogterületeken (például a gazdasági jogban), ahol vagy elmaradás tapasztalható, vagy kifejezetten EU-ellenes a joggyakorlat. Ezért elemzi a szerző azokat a nagy politikai és jogi vihart kavaró, kényes (és kétes) ügyeket, amelyek a magyar Alkotmánybíróság előtt is megmértek, és nemzetközi bíróság is döntött róluk. Ezek az ügyek (a magánnyugdíj-pénztárak ügye, a szerencsejáték-törvény, a „trafiktörvény”) általában elbuktak, vagy már itthon, vagy a luxemburgi Európai Bíróság előtt. A fő kérdés a következő évekre az, hogy eseti hiányosságokról, véletlenekekről van-e csupán szó, vagy pedig rendszerszintű – és ami még rosszabb – szándékos anomáliákról. Sajnos nagyon sok jele van az utóbbinak.

Uitz Renáta is hasonló témát tárgyal (*Nemzetközi emberi jogok és a magyar jogrend*). Megvizsgálja, hogy az elmúlt 10–20 évben – az Európa Tanácshoz, az unióhoz csatlakozásunk, de különösen a 2010-es rendszerváltozás óta – milyen mértékben került sor az alapvető jogok („emberi jogok”) védelmére, mennyire épült be a hazai jogrendbe e jogok védelme, mennyire sérült a védelmük lehetősége, mely szerv képes a leghatékonyabban fellépni, egyáltalán képesek-e (még) a hazai intézmények hatékonyan fellépni az érdekükben, vagy az Emberi Jogok Európai Bírósága maradt az utolsó lehetőség – vagy már az sem. A kép vegyes, sokszor esetleges, bizonytalan, de egyelőre nem reménytelen.

Az Alkotmányt felváltó új Alaptörvény első négy évét vizsgálja – már a második fejezetben – Sente Zoltán (*„Az Alaptörvény”).* Méréletet von, amely eléggé vegyes: az Alaptörvény alapvető funkcióját betölti, szervezeti, államszervezeti kérdésekben elégségesnek bizonyult, azonban ezzel pár-

huzamosan az alapjogvédelem szintje egyértelműen csökkent, a jogállamiság gyengült, a „fékek és ellensúlyok” finom rendszerét az Alaptörvény nem tudta – vagy nem is akarta – fenntartani, miközben tudatosan és egyértelműen megerősítette a végrehajtó hatalmat. A szerző elemzi az Alaptörvény első öt módosítását, köztük a híres-hírhedt negyediket, amely a leg erősebben távolodik el az előző húsz év jogállamiságától. Ám még ennél is sokkal többet nyom a latban az alkotmányos gyakorlat, az alkotmányos elvek és gyakorlat változása. Itt viszont sokkal sötétebb a kép.

Az „új”, 2013-as Polgári Törvénykönyvről, mely 2014-ben lépett hatályba, szól Menyhárd Attila tanulmánya, aki arra az álláspontra jut, hogy az új Ptk. komolyabb értékelésére még kevés a hatályba lépés óta eltelt bő két év, de az egyértelműen kijelenthető, hogy e legfontosabb és legösszetettebb törvényünk megújításának itt volt az ideje. Lévéen a legkevesébe „átpolitizált” joganyag, ez viseli a legkevesébe magán a deklarált illiberalizmus keze nyomát, ám épp ezért volt érdemes felvenni a kötetbe. A szerző szerint a jogalkotó nagyon sok helyen elvégezte a szükséges, régóta várt pontosításokat, frissítéseket – idáig az 1959-es Ptk. volt hatályban, természetesen rengeteg módosítással. Új jogintézmények is bekerültek (például bizalmi vagyonkezelés), ám a szöveg sok helyen nem eléggé kiforrott, és sok a vitatható szabályozás is (például az élettársi kapcsolat felemás rendezése).

Hasonló mondható el az új Büntető Törvénykönyvvel kapcsolatban is (2012, hatályba lépett 2013-ban): az 1978-as kódex felett bőven eljárt az idő, de kérdés, hogy a szükséges változtatásokat nem lehetett-e volna egy átfogó (novelláris) módosításban megtenni. Hollán Miklós szerint (*Az új Büntető Törvénykönyv*) ez utóbbi is elég lett volna. Csakhogy a valódi választ részben megint a politikai változás adhatja meg: a 2010 óta megváltozott politikai háttér megváltoztatta a büntetőjog mögötti jogpolitikai hátteret is – bevallottan konzervatívabb, büntetésorientált kódexet kívánt a jogalkotó. A kódex profiltisztításon esett át, dogmatikai változások is tör-

téntek, a szerkezete is megváltozott, lett benne szigorítás és enyhítés is. Többek félelme ellenére sem mondható, hogy egyértelműen szigorúbb lett. A szigorítást mutatja, hogy megjelent a sok vitát kiváltó jogos védelem újraszabályozása és kiszélesítése, egyes bűncselekmények esetén a büntethetőségi korhatár 12 évre csökkentése, új büntetési nemként pedig az elzárás. Ennek ellenére „jobb törvény született, mint amilyentől tartottunk, de kevésbé jó, mint amilyen talán lehetett volna” (351. old.). A szervezetekről szóló fejezetből érdemes kiemelni az Alkotmánybírósággal – mint az egyik legvitatottabb, a nyilvánosság számára is leginkább ismert és talán a legtöbb politikai támadásnak kitett szervezettel – foglalkozó tanulmányt (*Alkotmánybíróság 2010–2015*). Gárdos-Orosz Fruzsina ebben áttekinti az Alkotmánybíróság 2010 utáni első öt évét. Konklúziója szerint ez az intézmény változott talán a legtöbbet az elmúlt években. Átalakult a szervezete, hatásköre, a személyi összetétele is folyamatosan változott – mára teljesen le is cserélődött –, működése és feladatköre egyértelműen leszűkült (kizárva például a közpénzügyeket érintő kérdéseket), a bíróság relevanciája általában is csökkent. Ugyanakkor megjelent esz új hatáskör, az „alkotmányjogi panasz” intézménye, felváltva a korábbi *actio popularis*-t, a bárki által kezdeményezhető utólagos normakontrollt, amely az AB túlterheléséhez is vezetett. Továbbra is a legfontosabb kérdésnek tekinthető az elmúlt több mint 20 év alatt összegyűlt AB-határozatokhoz és a kidolgozott gyakorlathoz való viszony. Felhasználásukat tiltja az Alaptörvény negyedik módosítása – valószínűleg értelmetlenül. A szerző szerint rengeteg kérdés, kétség merül fel majd az AB szerepével, munkájával kapcsolatban a következő években, és több okból – de elsősorban politikai okokból – is indokolt, ha székepszissel tekintünk a jövőbe.

Hack Péter írása (*Az ügyészség*) arról a szervezetről szól, amely a legtöbbet teheti a jogállamiság előmozdításáért, fejlesztéséért vagy legalább fenntartásáért – vagy éppen ellene. Hack igen kritikusan ítéli meg az ügyészség jelenlegi szerepét. Tanul-

mányát az ügyészségtől elvárható három jellemző – a függetlenség, az átláthatóság és a számonkérhetőség – köré építi fel, és mindegyikkel kapcsolatban kifejezi egyértelmű kétélyeit: jelenleg az ügyészség függetlensége, pártatlansága nem biztosított, a felelősségi kérdések sem tisztázottak, így számonkérhetőségről sem lehet beszélni, a kinevezési gyakorlat erősen megkérdőjelezhető, az ügyészség jogállami működése nem biztosított.

Érdemes megemlíteni azt a három területet, amely a legtöbb változást szenvedte el az utóbbi években: az önkormányzatokat, az ombudsmani hivatalt és az országgyűlés szerepét.

Pálné Kovács Ilona szerint az önkormányzati rendszerben végbe ment reformsorozat jóformán teljes modellváltást eredményezett (*Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben*). Az erős centralizáció – „a helyi állam” megjelenése a helyi önkormányzatok rovására – azzal járt, hogy az államigazgatás vett át rengeteg feladatot és hatáskört (lásd a kormányhivatalok hatás- és feladatkörének kiterjesztését). Ennek mérlege a szokásos előkészítetlenség, kapkodás és átpolitizáltság miatt inkább negatívnak tűnik, de mint oly sok jogterületen, itt is hosszú évek múltán lehet majd megalapozott következtetéseket levonni. Annyi már most elmondható, hogy az önkormányzatok érdemben már nem tudnak részt venni a hatalommegosztás rendszerében, ellensúlyszerepük csökkent vagy megszűnt, sok esetben a végrehajtó hatalom adminisztratív eszközeivé váltak. A szerző bizakodó végszava így hangzik: „Remélhetően az önkormányzati rendszer ezt a korszakot is átvészeli.” (599. old.)

2010 után jelentősen átalakult az ombudsmani rendszer is. Csink Lóránt szerint (*Az ombudsman*) a korábbi, közel 20 éves „több-biztosos” modellt felváltó jelenlegi szervezet a „helyettesi rendszer” felé tolódot el, hatásköri változásokkal, bővüléssel kiegészítve: az alapvető jogok biztosának feladatköre a „nép ügyvédje” típusú hivatásá bővült, ami a szerző szerint lényegében nem változtatott az alapjogvédelem szintjén, a „több biztos versus egy biztos” kérdéstről folyó vita nem dönthető el

pusztán az intézményi keretek vizsgálatával.

Az országgyűlés szerepe is sokat változott az elmúlt hat évben. A parlament 1990 óta a magyar politikai/közjogi élet központjának volt tekinthető – hiszen Magyarország parlamentáris demokrácia volt –, annak ellenére, hogy a politikai környezet és a közéleti kultúra nem segítette a parlament színvonalának emelését. A változás iránya kedvezőtlen: a törvényalkotás ad hoc jellege, túlfeszítettsége, önkényessége, a parlament tényleges ellenőrző funkciójának hiánya, a végrehajtó hatalom egyértelmű és szándékos túlsúlya mind-mind az eltávolodást jelzi a hagyományos parlamenti kultúrától. Smuk Péter (*Az Országgyűlés*) táblázatokba rendezi és elemzi az elmúlt évek tapasztalatait, és javaslatokat is tesz a parlament eredeti funkcióinak megerősítésére, újítások bevezetésére. Szükség van a vizsgálóbizottságok szabályozására, a frakciók segítésére, a fegyelmi jog (szólásszabadság) újraszabályozására, de a legfontosabb a demokratikus kultúra megerősítése – ami azonban nem szabályozási kérdés, zárja írását Smuk.

A *Kihívások* című negyedik fejezet témái közül csak néhányat említek meg. Ilyen a korrupció, a perek elhúzódása mint a jogbiztonságot és ezen keresztül a jogállamiságot is súlyosan érintő, több évtizedes probléma, amely természetesen nem tudható be a 2010 óta bekövetkezett illiberális fordulatnak. 2010 óta azonban tendencia lett a jogszabályok előkészítetlensége, a hatásvizsgálatok elmaradása, és ami még fontosabb, a jogbiztonság hiánya, a személyre szóló vagy önkényes jogalkotás, a bizonytalan, szelektív jogalkalmazás stb. Ezek a jegyek azonban már kifejezett jellemzői az illiberális trendnek, a végrehajtó hatalom túlzott megerősödésének, aminek egyenes következménye a – Tölgyessy Péter és Gajduscheck György tanulmányában is tárgyalt – bizalomhiány, elutasítás és gyenge jogtudat/jogkövetés.

Ligeti Miklós tanulmánya a korrupcióról a Transparency International bőséges adataira és eredményeire támaszkodva megállapítja, hogy az már bizonyosan rendszerszintűvé

emelkedett, és az állam „fogvartartottá” vált. A közpénz magánpénzre alakításának módja – narratíváktól függően „maffiaállam” vagy más – már eddig elképzelhetetlen mértéket öltött, és teljesen természetessé vált. Sőt az új politika, az új rendszer lényege lett a korrupció, amely tőle már nem is elválasztható. Látszólag minden jogszerűen történik, sőt már a látszólagosságra sem kell ügyelni, a rendszerben minden törvényes („legalizált korrupció”), valós jogorvoslati lehetőség pedig nincs. Még elszomorítóbb, hogy mind a politikusok, mind a szavazók már elfogadták ezt a fajta korrupciót. A példák itt is a jól ismertek: a dohány-kiskereskedelem, a takarékszövetkezetek „átszervezése” stb. Mindez következménye, de egyben kiváltója is a „fékek és ellensúlyok”, a jogállamiság és az alkotmányosság leépítésének. Ligeiti következtetése szerint ez a pusztítás itt nem is fog megállni, és további negatív folyamatokra számíthatunk a jövőben.

Összegzőként elmondható, hogy a bevallottan hagyományteremtő és sorozatindító szándékkal szerkesztett kötet feladta a leckét a folytatás számára. A következő kötetre azonban – a szerkesztők és a „dolgok” jelen állása szerint – legalább két parlamenti választást kell még várjunk.

Tehát az első nagyvizit és vizsgálat szerint a „páciens” – a magyar jogrendszer – életben van, sőt működik, de az is biztos, hogy nincs ereje teljében. Nem tudjuk, hogy a második diagnózis – nagyjából 6–8 év múlva vagy két parlamenti választással mögöttünk – mit fog mutatni, valójában még azt is kockázatos megjósolni, hogy mikorra várhatjuk a következő állapotjelentés megjelenését. Abban pedig csak reménykedni lehet, hogy több lesz benne az örvendetes fejlemény.

Kézikönyv az energiaszegénységről

Szerk. Csiba Katalin, Bajomi Anna, Gosztonyi Ákos Előszó: Meszerics Tamás. Angolból ford. Across Continents Translations European Union – Az Európai Parlament Zöldek/Európai Szabad Szövetség Képviselőcsoportja, Brüsszel – Bp., 2016., 200 old.

Az energiaszegénység egyre súlyosbodó társadalmi jelenségét vizsgáló tanulmánykötet bemutatja a probléma fő okait, ismerteti az egyes tagországokban e kedvezőtlen folyamat megállítására kidolgozott jogi és gazdasági szabályozási kereteket, és az elért eredmények alapján minősíti a bevezetett intézkedéseket.

Bár a kézikönyv nyolc igen részletes kutatási beszámolót és eredményeik alapján továbbfejlesztési javaslatokat is tartalmaz, mégsem a politikai döntéshozatal előkészítését tekinti feladatának. Az európai polgároknak kívánja tudatosítani az energiaszegénység létezését, és ösztönözni a részvételt a leküzdésére irányuló helyi, közösségi kezdeményezésekben.

Az Európai Unió jelenleg nem rendelkezik az energiaszegénység egységes definíciójával. A jelenség körülírása – energiaszegény az, aki nem képes megfelelő hőmérsékletet biztosítani az otthonában, vagy nem tudja igénybe venni az energiaszolgáltatást, és ez meggátolja alapvető szociális és kulturális szükségleteinek kielégítésében – kevés fogódzót kínál a gyakorlatban, és nem tartalmaz jól alkalmazható minősítési, mérési kritériumot. Noha az Egészségügyi Világszervezet (WHO) meghatározása szerint a lakás megfelelő hőmérséklete a nappaliban 23, a többi helyiségben 18°C, elfogadott európai mérce hiányában a tagországok viszonylag szabadon és nemegyszer politikai céljaiknak alárendelve határozzák meg, hogy kiket, mely csoportokat tekintenek energiaszegénynek.

Az energiaszegénység elleni eredményes fellépést hátráltatja az is,

hogy a nemzeti adatok összehasonlíthatósága nem biztosított. Az sem tisztázott, hogy a szociálpolitikának vagy az energiapolitikának kell-e a főszerepet vállalnia az energiaszegénység leküzdésében.

A tanulmányok elkeserítő arányokra és fejleményekre hívják fel a figyelmet. Az Európai Unió 508 milliós lakosságának közel 30 százaléka aránytalanul magas lakhatási költségekkel küzd, melyek jelentős részét az energia költsége teszi ki. Jelenleg legalább 54 millió európai állampolgár nem tud megfelelő hőmérsékletet biztosítani az otthonában, és közel ugyanennyien nem képesek időben kiegyenlíteni közüzemi számláikat. A teljes lakosság 16 százaléka rosszul szigetelt épületekben lakik. A hideg otthonokban élők között az átlagosnál nagyobb a fizikai és mentális betegek aránya, és magas e csoport társadalmi elszigetelődésének, szociális kirekesztettségének kockázata is.

2008 óta jelentősen növekszik azok száma, akik nem képesek lakásukat a megfelelő hőmérsékletre felfűteni. E csoportba tartozik jelenleg az Európai Unió lakosságának 11 százaléka, ám az adatok több országban ennél is jóval kedvezőtlenebb képet mutatnak: az energiaszegények aránya Portugáliában, Görögországban, Cipruson és Litvániában közel háromszorosa az európai átlagnak. Bulgáriában, a lakások rendkívül rossz hőmegtartó képessége következtében a népesség 40 százaléka tekinthető energiaszegénynek.

Az energiaszegénység kialakulásához vezető gazdasági és szociális körülmények közül a kutatók a három fő oknak a háztartások alacsony jövedelmi szintjét, a lakásállomány gyenge minőségét és az energiaköltségek jövedelmekhez viszonyított magas arányát emelik ki.

1991 és 2012 között az Európai Unióban a lakások fűtését biztosító földgáz- és villamosenergia ára, az energiahordozók általános árnövekedését követve, rendkívül gyorsan emelkedett. A háztartások jövedelmük egyre nagyobb hányadát fordították az energiaszámlák kiegyenlítésére. Az 2008-as gazdasági válság, majd a megszorító intézkedések hatására a háztartások jövedelme

csökkent. 2012-ben az unió 28 tagországának közel 124 millió lakosát fenyegette energiaszegénység, azaz minden negyedik energiafogyasztót. 2011 után az energiafogyasztással kapcsolatos kiadások továbbra is növekszenek, mivel a megújuló energia támogatását a fogyasztókra hárították át.

Az energiaszegénység szorosan összefügg a lakások minőségével. Az Európai Unióban az épületállomány nagy része elavult. A lakóépületek több mint fele a második világháborút követően, az 1970-es évek előtt készült el, amikor a minőségi szempontokat hátrébe szorította az elpusztult otthonok gyors pótlásának igénye. Jelentősek a különbségek az egyes tagállamok energiahatékonysági követelményei, előírásai között, részben az eltérő éghajlati feltételek miatt. A rossz lakásminőség gyakran annak következménye, hogy eltérnek az építési szabványoktól. Nem csak Cipruson és Görögországban magas az energiahatékonysági előírásoknak nem megfelelő lakóépületek aránya. Talán meglepő, hogy a lakóépületek fele az olyan gazdaságilag fejlett országokban, mint Ausztria, Belgium vagy Svédország, sem teljesíti az energiahatékonysági követelményeket, Franciaországban és Hollandiában pedig a szellőzésre vonatkozókat.

Mindezek következményeként az Európai Unió lakosságának 16 százaléka lakik nedves falú, padlóju vagy éppen beázó, rosszul szigetelt ablakú lakásokban. Hat országban, köztük Magyarországon, ez az arány meghaladja az uniós átlagot, és 20 százalékot tesz ki. Az unió egészében a rossz minőségű lakásban élők egynegyedének, Magyarországon pedig több mint a felének alacsony a jövedelme, azaz nem éri el a nemzeti medián jövedelmi szint 60%-át. Így nem meglepő, hogy az Európai Unió minden tizedik polgárának gondot jelent a közüzemi számlák határidős kiegyenlítése. Az alacsonyabb jövedelmű háztartások közül minden harmadik rendszeresen találkozik ezzel a problémával.

Az energiaszegénység egyszerre társadalmi és energiahatékonysági probléma. Az energiaszegénység vagy a veszélye elsősorban azokat

fenyegeti, akik rossz energiahatékonyságú épületekben laknak, s ezért jövedelmük viszonylag nagy részét fűtésszámlájuk kiegyenlítésére kénytelenek fordítani. Ugyanakkor anyagi helyzetük nem teszi lehetővé, hogy javítsanak otthonuk, házuk energiahatékonyságán, és véglegesen kikerülhessenek az energiaszegények csoportjából.

Az Európai Unióban felhasznált energia közel 40 százaléka a lakóépületek fűtésére szolgál. Az unió kiemelt célja az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának számottevő csökkentése is. A becslések szerint az épületállomány évi 3 százaléka felújításával drasztikusan csökkenthető lenne az energiafogyasztás. Ahogy azonban a tanulmányok kritikusan megjegyzik, az elmúlt években az évi tényleges felújítási ráta ennél jóval alacsonyabb maradt, és a befejezett felújításoknál gyakran nem érvényesültek egységesített energetikai normák sem. A lakóépületek korszerűsítésével az unió klímapolitikai céljának megvalósítása és az energiaszegénység hosszú távú felszámolása együttesen lenne elérhető.

Szinte mindegyik szerző sürgeti, hogy az Európai Unió mielőbb dolgozza ki az energiaszegénység egységes definícióját, és kezdődjék meg e területen a konkrét jogalkotási munka. Az egységes definíció megalkotása azonban közel sem egyszerű.

Az unióban 2009-ben lépett életbe a harmadik energiapolitikai csomag, amely a tagországokat kötelezte a „védendő” energiafogyasztók körének kijelölésére és az ő energiaszegénységük elkerüléséhez szükséges intézkedések bevezetésére. Ezek még nem terjedtek ki az összes tényleges vagy potenciális energiaszegény fogyasztóra, ugyanis a „védendők” körébe csak a földgáz és a villamosáram egyetlen piaci szegmensében, a szabályozott energiapiacra megjelenő háztartások tartoztak. A további „védendő” fogyasztók meghatározását az unió a tagországokra bízta.

Az energiaszegénység a nemzeti közeli felmérések szerint leginkább az időseket, a betegeket (főleg a tartós betegségben szenvedőket) és az egyedülállókat fenyegeti. A tagországok fele, köztük Magyarország is, e cso-

portot a szociális juttatásban részesülő háztartásokkal azonosítja, azaz a kiszolgáltatottság kialakulásában a szociális körülményeket tartja meghatározónak. Más tagállamok az energiaköltségek és a jövedelem arányához vagy a tartós betegséghez kapcsolják az energiaszegénységi veszélyeztetettséget; az érintett háztartásokat fizetési kedvezményekben részesítik, és megakadályozzák a szolgáltatás kikapcsolását, ha azok nem képesek energiaszámláik rendezésére.

A tagországoknak csupán egy kisebb csoportja – az Egyesült Királyság, Franciaország, Írország és Szlovákia – alkotta meg saját energiaszegénység-definícióját; Ausztria, Olaszország és Málta most dolgozik e kategória pontos megfogalmazásán. A már elfogadott, hivatalos definíciók közül is csak az Egyesült Királyságban alkalmazott tartalmaz számszerű határértékeket, minősítési kritériumokat. A többi, már kidolgozott és elfogadott meghatározás gyakorlati alkalmazhatósága a mennyiségi küszöbök hiánya miatt kérdéses. Az Egyesült Királyság definíciója alapján energiaszegény az a háztartás, ahol az energiaköltségek átlagon felüliek, meghaladják a medián energiaköltség összegét, és az energiaköltségek kiegyenlítése után fennmaradó jövedelem nem éri el a hivatalos szegénységi küszöböt, a nemzeti medián jövedelem 60 százalékát.

A tagállamok az energiaszegénység mérésében is különböznek. E területen három alapvető számítási módszer áll rendelkezésre. A legnagyobb előkészítő munkát a közvetlen mérési metodika alkalmazása igényli, ez ugyanis a háztartások által felhasznált energiamentiséget az egyes épület- és fűtéstípusokra meghatározott, standardizált energiaigénnyel állítja szembe. A költségalapú megközelítés során az energiaköltségek és a jövedelem arányát vizsgálják, míg a konszenzuális vagy szubjektív megközelítés több önértékelésen alapuló indikátorral dolgozik.

E nehézségek ismeretében az olvasó joggal kérdezheti, lehetséges-e az energiaszegénység egységes, uniós szintű meghatározása, ahogy a kötet szerzői ezt sürgetik. Vajon egy ilyen univerzális definíció alkalmas volna-

a tagországok sajátosságainak teljes körű figyelembevételére?

A tagállamok többségében az energiaszegénység elleni harc legfontosabb eszközének továbbra is a segély típusú támogatások számítanak. Ezek azonban csak rövid távon mérsékelhetik az energiaszegénységet, és gyakran csak elhalasztani tudják a kialakulását. A tagországok szakpolitikusai választhatnak: vagy folyamatosan támogatást nyújtanak a háztartásoknak energiaköltségeik fedezéséhez, vagy beruházási programokat indítanak, abban segítve a háztartásokat, hogy az energiahatékonyság javításával véglegesen kikerüljenek e csoportból. A lakásszektor energiahatékonysága javításának pozitív hatása lehet a szociális kohézióra és a környezet minőségére, de az egészségügyben és a munkaerőpiacon is költségmegtakarításhoz vezethet.

A kézikönyv zárótanulmányai az energiaszegénység megszüntetésére igénybe vehető uniós és tagállami szintű pénzügyi forrásokat mutatják be, és hangsúlyozzák, hogy a lakóépületek energiahatékonyságának javítására rendelkezésre álló összegek a szükségesnek csak egy részét fedezik. Az energiakorszerűsítésre folyósított támogatások felhasználásának hatékonyságáról átfogó mérési, statisztikai rendszer hiányában jelenleg nem áll rendelkezésre megfelelő információ.

A könyv az energiaszegénység kérdéskörét az uniós egészében vizsgálja. A magyar nyelvű kiadás nyilván a hazai olvasóközönséget kívánja megszólítani. Ezzel kapcsolatos az egyik fő hiányérzetem is. Hasznos lett volna önálló fejezetet szentelni a magyarországi energiaszegénység bemutatásának. Erről alapos, statisztikailag is részletesen bemutatott kutatási eredmények állnak rendelkezésre, és e témában az elmúlt években több vita is lezajlott. A kötet tanulmányaiban a magyar helyzetről több részinformáció található, összegyűjtésükkel és rendszerezésükkel még könnyebben összeállítható lett volna a hazai állapotot bemutató áttekintés.

Másik kritikai megjegyzésem a terminológiával kapcsolatos. A fordítók nyilván nem ismerik jól az energiaszektorban használt kifejezéseket, így gyakran ugyanazt a kategóriát, jelen-

séget nem pontosan fordították, vagy más-más szóval ültették át magyarra. Az olvasók érdekében szükség lett volna a fordítások szakmai lektorálására.

SZÉKFFY KLÁRA

Pléh Csaba – Unoka Zsolt (szerk.): Hány barátod is van?

Oriold és Társai, Bp., 2016. 288 old.,
3800 Ft

Szociológiai kutatásaim központi témája több mint két évtizede a barátság, tágabb értelemben a személyes kapcsolathálózatok. Mivel a témát nemcsak tudományos szempontból tartom igen fontosnak, kíváncsian vettem kézbe a Pléh Csaba és Unoka Zsolt szerkesztette tanulmánykötetet. Mit mondanak a pszichológusok a kapcsolathálózatokról? Belelapozva kissé lelohadt a lelkesedésem: noha a magyar szociológusok (is) évtizedek, konkrétan a nyolcvanas évek közepe óta (azaz már jóval a Barabási Albert László nevével is fémjelvezhető *network science* felfutása előtt is) kutatják ezt a joggal interdiszciplinárisan értelmezhető témát, kiterjedt hazai szakirodalmának alig találni nyomát ebben a kötetben.

Hiányérzetem ellenére ajánlom ezt a könyvet mind a szakmabéli, mind a laikus olvasóknak, mert számos átfogó, érdekes, főleg az angol-szász szakirodalmon alapuló és az interperszonális kapcsolatok mennyiségének és minőségének különféle pszichológiai vonatkozását elemző írást tartalmaz, sőt egy-egy fejezet végén több esetben empirikus kutatási eredményekről is szó esik. Az egész könyvön végighúzódo aktuális kérdés, hogy az információs és kommunikációs (IKT) technológiák hogyan hatnak a személyközi kapcsolatok vizsgált dimenzióira.

A könyv első részében Pléh Csaba áttekinti a hálózatok és psi-

chológiai aspektusait, továbbá a biológiai hálózatok kutatását, és ismerteti Robert Dunbar empirikus eredményeit; Czégel Dániel a hálózatelemzés néhány alapfogalmáról – klaszterezettség, skálafüggetlenség, centralitásmutatók és (számítógépes) klikkek – értekezik; Rác Anna pedig összefoglalót nyújt az énközpontú hálózatokra vonatkozó adatgyűjtés technikáiról, amelyet saját módszertani kísérletének bemutatásával zár: azt vizsgálta, az online kapcsolatháló (pl. Facebook) elemzésével kiválthatók-e a hagyományos, például a névgenerátor módszeren alapuló (és egyébként adatfelvételi szempontból sajnos meglehetősen idő- és költségigényes, ráadásul kontextuális, kérdezői és egyéb külső hatások által is befolyásolt) technikák. Válasza az, hogy egyelőre nem.

Az 5. fejezetet olvasva derül ki, mennyire az átfogó képet adni igyekvő kötet javára vált volna a vonatkozó hazai szakirodalom ismerete, ismeretése, eredményeinek továbbgondolása, hiszen számos, itt csak felvetett kérdést többen több helyütt is tárgyalták már: valóban nem mindegy, hogy az embernek bizalmasa-e vagy a barátja valaki, hiszen e bizalmasok nagyon jelentős hányada rokon. A barátság definiálásának problémáit is sokan tárgyalták már (pl. Claude S. Fischer: What do we mean by 'friend'? An inductive study. *Social Networks*, 3 [1982], 4. szám, 287–306. old.; Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Kit nevez ön barátnak? A barátság szociológiai megközelítésben. *Századvég*, 38 [2005], 4. szám, 91–126. old.), például azt a cseppet sem triviális kérdést, vajon az egyén baráti-ként fogja-e fel a rokoni kapcsolatait. Lehet-e a húgom, a párom a barátom? S ha lehet, akkor ezt hogyan kellene jelölni az adatfelvétel során?

Szociológusszemmel ebben a fejezetben találok a legtöbb kivetnivalót, de közülük csak azokat említem, amelyek általánosabb tanulsággal is járnak. Már a reprezentativitást illető fejtegetésekben is vannak pontatlanságok, hisz egy minta sosem egészében reprezentatív, hanem csak bizonyos dimenziókban, amelyek Magyarországon rendszerint a nem, az életkor, a településtípus, az isko-

lai végzettség és a lakhely régiója (s csak ritkán a foglalkozási csoport). Emiatt problematikus az összehasonlítás az IKT kapcsán. Csepeli és Prazsák (Csepeli György–Prazsák Gergő: Örök visszatérés? Társadalom az információs korban. Jászöveg Műhely, Bp., 2010. 47–140. old.) vizsgálatára való hivatkozáskor a jelen összefüggésben valóban fontos eltérés lehet, hogy a minta a 18, vagy pedig a 15 évesnél idősebb népességet reprezentálja-e. Hogy a kető közül bármelyik minta konkrétan milyen szempontból reprezentálja a magyar lakosságot, az itt nem derül ki, mint ahogy az sem, mit jelentsen az a kitétel, hogy „Csepeliék mintavétele eleve az internethasználat tisztázására irányult” (97. old.). Ha eleve csak a használókat kérdezték, ha ez volt a mintába kerülés feltétele, akkor nyilván nem a teljes felnőtt lakosságra valamilyen szempont(ok)ból reprezentatív mintáról van szó, tehát eleve inadekvát az összehasonlítás.

Szemléletes ábra mutatja, milyen kapcsolattartási módok jellemzik az egyes kapcsolattípusokat (108. old.). Az olvasót némi megnyugvással töltheti el, hogy technizálódott világunkban még mindig a személyes kapcsolattartás a domináns, ám érdemes lett volna megvizsgálni, vannak-e és mekkora különbségek a korosztályok között (itt feltételezhetően jelentős eltérésekkel kell számolnunk).

Nem szerepel a média-multiplexitás Wellmann által bevezetett fogalma sem, noha tudható, hogy inkább a közeli kapcsolatainkat tartjuk fenn sokféle médiumon keresztül (Caroline Haythornthwaite – Barry Wellman: Work, Friendship and Media Use for Information Exchange in a Networked Organization. *Journal of the American Society for Information Science*, 49 [1998], 12. szám, 1101–1114. old.). Legalább a partnerkapcsolatokra vonatkozóan ezt mindenképp lehetett volna elemezni (lehet, hogy a többi esetben az adatokból nem deríthető ki, melyik említett személlyel milyen csatornán zajlik a kommunikáció). A családtagok esetében alapvető, hogy egyazon településen, netán közös

háztartásban élnek-e, ennek ismerete az adatok értékelését nagyban árnyalhatta volna. Teljesen egyetértünk azzal, hogy a felnőtt lakosságon belül az infokommunikációs technológiákhoz való hozzáférés hiánya a társadalom depriváltabb rétegeit érinti – azonban oldalakon át szerepelt releváns dimenzióként több táblázatban is, hogy az IKT-eszközök terén depriváltak többsége városi lakó, mintha a városiak e tekintetben fokozottabban érintettek lennének. Valójában persze arról van szó, hogy a magyarok közül kevesebben élnek falun, és a falusiak közül relatíve többen IKT-depriváltak. A félreértéseket elkerülendő érdemes lett volna az oszlop-, és nem a sorszámlékokat feltüntetni a vonatkozó táblázatokban.

A téma szociológus kutatójaként állíthatom: a kapcsolathálózatokra vonatkozó adatfelvételek jelentős része (a saját kutatásainkat is beleértve) mindig is hiányérzetet keltett, hogy a személyiségjegyeket nem tudjuk bevonni az adatelemzésbe, noha ezek – a szociodemográfiai változók mellett – nyilvánvalóan alakítják a hálózatok méretét, összetételét és egyéb jellemzőit. Azaz a téma valóban a szociológusok és pszichológusok együttműködéséért kiált, mivel a kapcsolati hálókat, a kérdezettek szociodemográfiai és pszichés jellemzőit azonosító vizsgálatok (például a *big five* személyiségteszt) nagyon drágák és időigényesek, azaz gyakorlatilag szinte kivitelezhetetlenek lennének. Berdán Eszter és Pléh Csaba bemutat kisebb (minden bizonnyal az említett okok miatt nem reprezentatív) külföldi kutatásokat a személyiségjellemzők és a kapcsolathálózatok közti összefüggésekről. Tanulmányuk összefoglalójában több érdekességet is olvashatunk – többek között az infokommunikációs eszközök használata és a személyiségjegyek közti kapcsolat kutatásának eredményeiről.

Berán Eszter és Unoka Zsolt a különféle kötődésmodellekről és kötődéstípusokról – többek között a kapcsolathálózat-elemzésben különösen releváns szociálháló-modellről, továbbá a neurobiológiai vonatkozásokról, a kapcsolatháló-méret és a

kötődés összefüggéseiről értekeznek. A kutatások szerint a szociálhálóoldalak (például a Facebook) bizonyos funkciói elevenen tudják tartani a kötődési rendszert. Kérdés, vajon a magányos emberek használják inkább a Facebookot, vagy fokozott használata éppenséggel fokozza-e a magányt? Az eddigi szociológiai kutatásokat kiegészítő kutatási eredményeik közül az egyik figyelemre méltó (bár logikus) felismerés, hogy az elkerülő kötődéssel jellemezhető emberek legszorosabb kapcsolati köre, avagy támogató csoportja az átlagosnál kisebb. A másik a nők központi kapcsolathálózatában a rokoni kapcsolatok világszerte megfigyelhető dominanciáját részben azzal magyarázza, hogy „a nők inkább kötődtek biztonságosan családtagjaikhoz, mint a barátaikhoz, míg a férfiak éppen fordítva” (151. old.).

A jóllét és a személyes kapcsolathálózatok összefüggéseivel foglalkozik Soltész Péter, Dorner László és Kardos Péter tanulmánya, amely sajnos nem reprezentatív adatbázisokra támaszkodik. A korlátozott általánosíthatóság ellenére is fontos tanulság, hogy az egyén jóllétére leginkább a szűkebb kapcsolathálózatában észlelt bizalom és hasonlóság hat kedvezően, míg a jóllétét csökkentti, ha attól tart, hogy egy kapcsolat valamilyen okból megszakad. A jóllét szempontjából nem döntő a közeli ismerősök száma, erősebben befolyásolják a kötődési mintázatok. Azaz nem feltétlenül sok, mint inkább jó kapcsolatokra van szükségünk.

Kardos Péter, Rác Anna és Pléh Csaba tanulmánya egyrészt a szociometria és a hálózatok kutatás összefüggéseit boncolgatja, másrészt főleg a munkahely és az iskola vonatkozásában elemzi az internet korával beköszöntő változásokat. Némi meglepetéssel olvastam arról, milyen ritka a mai hálózatok kutatásban a szociometria örökségét fel- és elismerő vonulat. Hiszen Angelusz Róbert és Tardos Róbert már a kapcsolathálózati elemzések első rendszerezett magyar nyelvű gyűjteményének előszavában megállapította, hogy e kutatási irány közvetlen előzményének „a Moreno által fémjelzett szociometriai iskola látszik. A network-

elemzések számos mutatóját, grafikus ábrázolását nem egy esetben a szociometria felől érkező kutatók honosították meg és fejlesztették tovább.” (*Szociológiai Figyelő*, 1988. 3. szám, 7. old.)

A szerzők hosszan tárgyalják az infokommunikációs technikáknak a fiatalokra gyakorolt hatását, ami az aggódó szülők számára különösen fontos. A kutatási eredmények több ponton eltérnek egymástól, ami véleményem szerint annak tudható be, hogy az okostelefonok elterjedése lényegileg átrajzolja a használatot. Ezt a változást csak a legfrissebb kutatások tudják megragadni, emiatt, mondhatni, a 2000 körüli és a mostani cikkek más-más valóságról szólnak. Mindenesetre szem előtt kell tartani, hogy az új technológiák másként hatnak a kapcsolatgazdag és a magányosabb fiatalokra, a különböző élethelyzetekben és életszakaszokban más-más előnyökkel és lehetőségekkel, illetve hátrányokkal és veszélyekkel járnak.

Unoka Zsolt, Bérdi Márk és Berán Eszter először bemutatja a kapcsolathálózatok lényegesebb pszichopatológiai dimenzióit, majd a személyes kapcsolathálózatok szerveződése szempontjából jellemzik a főbb mentális zavarokat (értelmi fogyatékoság, autizmus, skizofrénia, szorongás, depresszió, mánia stb.), részletesen is kitérve az öngyilkosság kapcsolathálózati vonatkozásaira.

A kötet záró fejezetében Kardos Péter, Unoka Zsolt és Tóth Dominika az új technológiák összefüggéseiről értekeznek az emberi kapcsolatok minőségével és a lelkiállapottal: vajon megbetegít vagy gyógyít-e az internet, és ha igen, kiket és hogyan? Mitől és milyen módon próbáljuk megvédeni magunkat és szeretteinket, illetve milyen területeken lehetne jobban kiaknázni az új lehetőségeket? További kutatási kérdések bőséggel merülnek fel, s jó lett volna többet megtudni az esetleges folytatásról, amelyben talán a kutatók tágabb spektrumú együttműködése is megvalósul.

A kötetet megjelenésekor a *Magyar Nemzet* cikke „szociológiai-hálózat-kutatási szakkönyvként” jellemezte (<http://mno.hu/tudomany/>

ezer-haver-nehany-barat-ez-a-facebook-jovo-1347776), mit sem tudva a jelentős hazai kutatási eredményekről, amelyekről e könyvben nem esik szó. Ez különösen sajnálatos, tekintve, hogy a tanulmányok nemcsak a téma pszichológiai vonulatairól szólnak, hanem (többnyire külföldi) szociológiai elemzéseket és hivatkozásokat is bőven tartalmaznak. Ezek a részek a hazai kontextus ismerete és ismertetése hiányában nem olyan jók, mint lehettek volna.

Csak példaképp sorolom fel a fontosabb szociológiai kutatási előzményeket:

ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA:

Társas kapcsolatok, magányosság 1998-ban. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi tény-kép*, 1998. *Tárki Monitor-jelentések*. Tárki, Bp., 1998. 211–220. old.

A bizalmas kapcsolatokról. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Monitor*, 1999. *Tárki Monitor-jelentések*. Tárki, Bp., 1999. 218–230. old.

A kapcsolati tőke etnikai metszetben. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*, 2006. Tárki, Bp., 2006. 351–372. old.

Emberek barátjáról. A barátság szociológiája. Századvég, Bp., 2007.

Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovács Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Bp., 2012.

Mikromilió integrációs megközelítésben. A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *socio.hu*, 2015/4, 1–11. old. (<http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1>)

Albert Fruzzsina – Dávid Beáta – Molnár Szilárd: Az internethasználat és a társadalmi tőke időbeni alakulása Magyarországon. Egy longitudinális vizsgálat eredményei. In: Dessewffy Tibor – Fábrián Zoltán – Z. Karvalits Ferenc (szerk.): *Internet.hu 3*. Tárki, Bp., 2006. 69–111. old.

ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT:

A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, Bp., 1991. 55–73. old.

A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*, 1998. Tárki, Bp., 1998. 237–257. old.

Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág, Bp., 2006. 227–252. old.

UTASI ÁGNES:

Baráti kapcsolatok. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*, Tárki, Bp., 1990. 475–487. old.

Utasi Ágnes (szerk.): *A szubjektív életminőség forrásai*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 2006.

Utasi Ágnes – Páthy Ádám – Hári Péter: A kapcsolatok nemzetközi trendje másfél évtized távlatában. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Kapcsolatok nemzetközi metszetben*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 2004. 9–39. old.

Magyarországi adatok a nyolcvanas években szerepeltek először az ISSP (*International Social Survey Programme*) nemzetközi adatfelvételének kapcsolati blokkjában (a harmadik adatfelvételi hulláma a közelmúltban került sor), illetve a magyar nyelvű szakirodalomban

bizalmas beszélgetési hálózatok néven ismert (*core discussion networks, GSS*) névgenerátort is a nyolcvanas évek végétől használjuk rendszeresen a nagy országos adatfelvételekben. Számos, nagyon izgalmas időbeli változás is nyomon követhető tehát az adatokból. Emellett Magyarország több hullámban részt vett az ezredforduló tájékán a *World Internet Project*ben is, így az internethasználatot és a kapcsolathálózatokat illetően is lehetett volna hazai támpontot találni.

A rendszerváltás előtt készült magyar vizsgálatok azt mutatták, hogy a nyugati országokhoz képest a támogató hálózatokon belül nálunk a családi, rokonsági kötelékek aránya nagyobb, a kapcsolathálózatok átlagos mérete viszont kisebb, elsősorban a kevesebb családon kívüli kapcsolat miatt. Azaz a magyar társadalom kapcsolatrendszerére a tradicionális, a családi (rokon) kapcsolatok dominanciája volt a jellemző. A barátok kiemelkedően magas arányban kerültek ki a válaszadók munkatársai közül, illetve sok volt a barátokat egyáltalán nem említő válaszadó. A rokonok és barátok aránya az urbanizáció fokának növekedésével toledott el a barátok javára. A barátot egyáltalán említők és a több barátot is említők többsége magasabb iskolai végzettségű, jobb jövedelmi helyzetű, fiatalabb férfi volt.

A rendszerváltás idején még szinte kizárólag rokonokból álló bizalmas beszélgetési hálózatokban egyre elfogadottabb, hogy a családtagok mellett az egyén fontos és erős támaszai lehetnek a barátok is. A nem rokonok felértékelődése ugyanakkor a családon belüli bizalmas kapcsolatok labilitását, törékenységét és bizonytalanságát is jelezheti, hiszen jelentősen nőtt azoknak a száma, akiknek egyáltalán nem szerepel rokon a bizalmas beszélgetési hálózatában. Az átrendeződés más-más módon zajlik a nők és a férfiak körében.

Épp e változások alapos megismerése érdekében remélem, hogy a jövőben adódik még lehetőség a szociológusok és a pszichológusok szorosabb együttműködésére, hogy tisztábban láthassuk az életünk

minőségét és énünket is alapvetően meghatározó emberi kapcsolataink alakulására ható tényezőket, komplex folyamatokat.

ALBERT FRUZSINA

Csabai Márta: Eset – történet

A KLINIKAI MESÉTŐL AZ ESETBANKIG

Oriold és Társai, Bp., 2017. 320 old., 4200 Ft

Csabai Márta legújabb kötete az orvosi és pszichológiai esettanulmány műfaját, illetve az „eset” mibenlétét, paradoxonjait, morális és tudományos kihívásait veszi szemügyre, folytatva munkásságának azt a szálát, amelyet olyan könyvek fémjeleznek, mint a *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig* című monográfia (Jószöveg, Bp., 2007.) és a Molnár Péterrel közösen írt *Orvosi pszichológia és klinikai egészségpszichológia* (Medicina, Bp., 2009.). Az utóbbi évek nemzetközi szakirodalmában számos tudománytörténeti és módszertani összefoglaló született az esetekről. Az „eset” mibenlétének kérdése több olyan tudományterületet érint, ahol mind az elmélet, mind a klinikai gyakorlat területén jelentős hazai kutatások zajlottak és zajlanak jelenleg is. A kutatás olyan tudományterületeken alapul, mint a narratív pszichológia (pl. László János: *Történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum, Bp., 2005.; Berán Eszter – Unoka Zsolt: *Élettörténetek a pszichoterápiában*. Oriold és Társai, Bp., 2016.), a diskurzív elemzés (pl. Bodor Péter [szerk.]: *Emlékezés, identitás, diskurzus*. L'Harmattan, Bp., 2015.), a fenomenológiai pszichológia (Rácz József – Pintér Judit Nóra – Kassai Szilvia: *Az interpretatív fenomenológiai analízis elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. L'Harmattan, Bp., 2017.), illetve az orvosi antropológia (Lázár Imre – Pikó Bettina [szerk.]: *Orvosi antropológia*. Medicina, Bp., 2012.).

„Az esettanulmány – ahogy Csabai Márta az előszóban írja – valószínűleg joggal pályázhatna a tudomány-

történet legellentmondásosabb módszere címre. Nincs másik olyan módszer, amelyet olyan régen és annyira elterjedten, széles körben alkalmaznának a tudományok és a szakmai gyakorlat szinte minden ágában, továbbá a képzés területén is.” (ix. old.) A kötet első része nyomon követi az eset „sorsát”, módszertani és történeti áttekintést ad arról, miként alakult az esettanulmány pályafutása a pszichológia és a klinikai orvoslás történetében. A második részben a pszichoterápia és az orvostudomány emblematis esettanulmányait és szerzőiket elemezve vizsgálja a főbb módszertani dilemmákat, mint amilyen a reprezentativitás, az általánosíthatóság vagy a társadalmi-politikai kontextus. A harmadik nagy fejezet pedig a szerző szakmai tapasztalataiból merít, és saját élményű terápiás és betegségmegelőzésekre épülő esettanulmányokat mutat be. Miért mennek, vagy éppen miért nem mennek a terapeuta terápiába, milyen az, amikor az orvos betegszik meg, hogyan hatja át egymást az orvos- és a betegszerep, hogyan alakulnak az esetek a terapeuta szupervíziójában?

Csabai leszögezi, hogy bár az eset az egyik leghagyományosabb, széles körben használt módszertani koncepció, mégis egyben a legtöbbet vitatott, presztízse hullámzó. Ezt nevezi – John Gerring alapján – *esettanulmány-paradoxonnak*. Májig nincs egységes definíciója, módszertanilag lehet teoretikus vagy empirikus, egyedi és általános, kvalitatív és kvantitatív. A pozitivistá tudomány hívei erősen kritizálják, mondván, nem alkalmas általános következtetések levonására. A pszichológia idiografikus megközelítése szerint azonban a személyiség tanulmányozása csak az individualitás keretében lehetséges. (Gordon W. Allport, a személyiségpszichológia meghatározó alakja, az *idiografikus* jelzőt kifejezetten az esettanulmányra alkalmazta, ahol a személyiséget egy eset mélyreható vizsgálatával elemzik.) A társadalomtudományok narratív fordulata óta – amikor kiderült, hogy a világ társas reprezentációjának megértéséhez nélkülözhetetlenek a narratívumok – az esettanulmány reneszánszát éli. Csabai is kieme-

li, hogy „egyre több tanulmány szól amellett, hogy ennek a módszernek önálló kutatási relevanciája is van, túl a további kutatást előkészítő vagy a kiegészítő, illusztratív, pedagógiai funkciókon” (4. old.).

Csabai a különféle esetkonceptiókat összehasonlítva veszi sorra a módszerrel kapcsolatos elméleti és módszertani dilemmákat, kritikákat és félreértéseket. Milyen egységet tekinthetünk egyáltalán esetnek, ha „akár több ezer személy is alkothat egy esetet, ha az egységet úgy fogalmazzuk meg, hogy »egy kórház betegei«” (6. old.)? Hogyan formálják az esettanulmányokat a hagyományok, a hatalmi struktúrák, az aktuálisan elérhető technológiák és tipológiák? Hogyan járult hozzá az esettanulmány módszere fontos diskurzushoz, például a XVIII. században a szubjektivitással kapcsolatos diskurzushoz? Michel Foucault szerint a klinikai tudományok alapját a vizsgálat és a leírás egymáshoz kapcsolása teremtette meg. „Ettől kezdve az individuum leírhatóvá, osztályozhatóvá, összehasonlíthatóvá válik és egyúttal korrigálhatóvá, normalizálhatóvá, fejleszhetővé, de kirekeszhetővé is. A domináns pozícióban lévő szakértő orvos (hasonlóképp egy bíróhoz vagy tanárhoz) megmondhatja, hogy mi a normális és mi nem. [...] A klinikai vizsgálat az összes dokumentációs eljárásával minden egyénből esetet hoz létre, mely eset egyfelől egy tudományterület tárgyává, másfelől pedig egy hatalmi ágazat fenntartójává válik” – foglalja össze Csabai Foucault-nak *A szexualitás történetében* adott elemzését (34. old.). Az esetmegközelítés tárgyiasító hatásával kapcsolatban pedig Graham Greene-t idézi: „amikor egy történet »esetté« válik, elveszti emberi jellegét, mert eltűnik belőle a szenvedés és a szegény” (46. old.).

Csabai nyomon követi, az elmúlt századokban hogyan változott az esetleírás műfaja és szerepe az egyes szakterületeken. A klinikai orvoslásban például a XVII. századi előzményeket a rendkívüli esetek – torzszülöttek, deformitások, természeti katasztrófák – alkották, a XVIII. század folyamán a kórrajzok racionálisabbakká vál-

tak, a XIX. századra pedig egyre technicizáltabbakká, olyannyira, hogy a rohamosan fejlődő vizsgálati eljárások azt sugallják, nincs is már szükség a beteg szubjektív beszámolójára, sőt az orvos megfigyeléseire sem. A század végére megjelentek a statisztikai eljárások, majd a XX. században az orvosi esettanulmány fokozatosan szentenderdizálódott, és egyre nagyobb szerepet kaptak benne a laboratóriumi és egyéb vizsgálatok számszerűsített adatai.

A pszichiátriai esettanulmány több szempontból is különbözik a többi orvosi esettanulmánytól. A pszichiátriában és a pszichológiában a klinikai információ általában narratív formába szerveződik: „A pszichiátria és a pszichológia olyan kettős identitású területek, ahol tudományos (biomedikális) és narratív (humanisztikus) konvenciók találkoznak a tudományos gondolkodásban és a szakmai diskurzusban egyaránt. [...] Dupla narratívum jön tehát létre, ahol a kliens/páciens elbeszélése a szakember történetébe integrálódik, általa rekonstruálódik.” (38. old.)

A klasszikus pszichoanalízisben az 1950–60-as évekre eltűnt, ún. hosszú esettanulmány jelentősége például olyannyira meghatározó volt, hogy azt mondhatták, „az esetben való gondolkodás révén elsajátítható maga a diszciplína gondolkodásmódja” (4. old.). A XX. század elején számos emblematikus, hosszú esettanulmány született, mindenekelőtt Freud kiváló stílusban megírt, irodalmi értékű esettanulmányai (a „*Farkasember*” a „*Dóra-eset*”, a „*Patkányember*”), amelyek plasztikusan mutatják be Freudnak a lelki zavarokkal, diagnosztizálásukkal és kezelésükkel kapcsolatos felfogását és dilemmáit is, továbbá azt is látjuk, hogyan lép ki a szerző az „objektív megfigyelő” pozíciójából, és válik maga is szereplőjévé a leírt történetnek.

Az egyes szám első személyű betegségbeszélések fontos funkciója, hogy vissza tudják helyezni „az ént a tárgyiasított és saját tapasztalataitól megfosztott testbe” (53. old.). A betegség ugyanis két különböző valóságot jelent: egyfelől a beteg

a legsajátabb, nehezen megosztható élményét: szenvedését, veszteségtapasztalatát, másfelől a szakember személytelen, a diagnózisra építő biomedikális perspektíváját. A narratív medicina térhódítása óta számos tanulmány és a terápiás gyakorlat is igazolja, hogy a páciens saját tapasztalatának megismerése jelentős mértékben segíti a gyógyulást. Csabai Arthur Frank nagy hatású könyve, a *The Wounded Storyteller* (A sebzett mesélő) nyomán mutatja be a betegségbeszélések három nagy típusát: a helyreállító, a kereső és a káosztörténeteket. Foglalkozik a James Pennebaker nevéhez fűződő „kifejező írás (*expressive writing*) pozitív, egészségvédő hatásával, illetve az „online” és „offline” esetmegosztás összehasonlításával is. Az internet korában sokszor az online felületek jelentik a betegek és hozzátartozóik elsődleges információ- és támogatásforrását, a mások beszámolóit segíthetik az elszigeteltség érzésének csökkentését, ugyanakkor a sikeres megküzdés példái szorongást és zavart ébreszthetnek, irreális elvárásokhoz, csalódottsághoz, haraghoz vezethetnek.

A könyv második nagy része híres esetekről és esetszerzőkről szól, mint Freud Anna G. esete, Ludwig Binswanger Ellen West-esettanulmánya, Oliver Sacks bio- és patográfiája, illetve Philip Roth amerikai írónak és analitikusának az esete. Az emblematikus esetek kritikai bemutatása kapcsán Csabai etikai dilemmákat tárgyal: a betegjogokat és a szerzői jogokat, az anonimitás és a tájékoztatás kötelességét: kié valójában a történet, avagy az eset: az egyéné vagy az orvosé/pszichológusé? Az esetbemutatók „nem csupán egy adott problémával vagy kórképpel kapcsolatos ismeretek bővítése vagy a terápiás technika fejlesztése szempontjából adnak új nézőpontokat, hanem rávilágíthatnak egy megközelítés dilemmáira, teoretikus és gyakorlati kérdőjeleire, sőt akár társadalompolitikai jelentőségére is” (115. old.). A kötetben bemutatott esetek közül a leginkább krimibe illő Binswanger Ellen West-esete és annak recepciótörténete, miközben az azóta napvilágot

látott levelezések, naplók egészen új megvilágításba állították Binswanger eredeti esettanulmányát, amelyet az egzisztencialista alapokon nyugvó, az interszubbektivitást, az autentikus tapasztalatot hangsúlyozó *Dasein-analízis* paradigmátikus „minta-esetnek” szánt. Esettanulmánya azonban olyan sok kétséget és etikai problémát vetett fel, hogy azokat máig nemzetközi konferenciákon vitatják meg. „Ellen West” 1921 telén került Kreuzlingenbe, a Bellevue szanatóriumba, több sikertelen kezelés és pszichoanalízis után. A korábbi melankóliadiagnózis után itt három hónap elteltével skizofréniával diagnosztizálták, erős öngyilkossági készletései miatt zártosztályos elhelyezést javasoltak neki, azonban férje – Ellen és kezelőorvosai egyetértésével – hazavitte, ahol a páciens rövidesen öngyilkosságot hajtott végre. Ahogy Csabaitól megtudjuk, Ellen zsidó polgári családban született, intelligens lány volt. Bárkivel esett is szerelembbe, szülei minden udvarlótól eltanácsolták, majd unokatestvéréhez. Ezután tünetei elhatalmasodtak: súlyos soványság, az elhízástól való félelemben állandó hashajtószedés, kényszeres halálgondolatok, számos öngyilkossági kísérlet.

Binswanger daseinanalitikai elemzésének konklúzióját – „Ellen öngyilkossága autentikus tett volt, mivel ez volt a létezésének az egyetlen lehetséges kimenetele” (121. old.) – sokan elvetették. Többségük áldozatnak látja Ellent, és megkérdőjelezi Binswanger diagnózist, illetve az öngyilkosság mint autentikus cselekedet értelmezését. Sokan újradiagnosztizálták Ellent, számos kórképet ráaggatva az evészavartól a kényszeren át a poszttraumás stressz-zavarig. Mások az orvos–beteg kapcsolat leírását hiányolták a tanulmányból, amely bővelkedik Ellen West naplójának és egyéb szövegeinek idézésében, de elmulasztja a terápiás kapcsolat mélyreható elemzését.

Amikor később nyilvánosságra kerültek Ellen és férje, Karl naplói, illetve levelezése Binswangerrel, kiderült, hogy Binswanger szorosabb kapcsolatot alakított ki a férjével, aki

szintén ott lakott a szanatóriumban feleségével. Binswanger részletesen megosztotta Karllal a terápiával kapcsolatos gondolatait, sőt a férj szinte minden rövid viziten ott volt, és az esettörténet anyagát is ketten állították össze. Továbbá, bár Binswanger erről nem tesz említést, konzultált az esetről Alfred Hoche német pszichiáterrel is, aki az eugenika híve, a náci fajelmélet egyik megalapozója volt. Binswanger, Hoche és a férj egy idő után mind egyetértettek abban, hogy Ellen olyan súlyos elmebetegségben szenved, amelyre nincs orvosi megoldás. A férj Binswangernek írott leveléből az is kiderül, hogy otthonukban végül asszisztált felesége öngyilkosságához.

Hogy „ki ölte meg Ellen Westet?”, az máig vita tárgya. Az olvasó valóban úgy érzi, mintha egy nyomozástörténet érdekesítő fikcióját olvasná, miközben a pszichoterápia történetének nagyon is valóságos buktatóit követi. Ugy tűnik, a nő férje és orvosa nemcsak társszerzői az „Ellen West-esetnek”, de tettestársak is a nő öngyilkosságában. Csabai rámutat, hogy „paradox módon Binswanger minta-esete éppen az esettanulmány-műfaj antitézise is lehet: nem azt mutatja be, hogy mit *tehet* a terapeuta, hanem azt próbálja bizonyítani – főként teoretikus eszközökkel, az »autentikus cselekvésre« és választásra hivatkozva –, hogy milyen az a helyzet, amikor a terapeuta egyetlen választása csak az lehet, hogy nem tesz, mert *nem tehet* semmit” (13. old.).

Egy másik érdekes esetelemzés Philip Roth író életének, pszichoterápiájának és két regényének, a talán legszemélyesebb életrajzi ihletésű *Portnoy-kórmak*, illetve a *Férfiéletem*nek egymásba fonódó szálait boncolgatja. 1967-ben szinte egyszerre jelent meg a *Portnoy-kór* egy fejezete a *New American Review*-ban, illetve Hans J. Kleinschmidt pszichoanalitikus tanulmánya az *American Imago* című folyóiratban. Évekkel később Jeffrey Berman pszichoanalitikus és irodalomtörténész figyelte fel a két szöveg lényeges átfedéseire. Erősen valószínűsíthetővé vált, hogy Roth saját analizise ihlette a két regényt, és „az utóbbi egyszerre provokatív

revans és magas szintű elaboráció a terapeuta, Kleinschmidt feltételezett »árulásával« kapcsolatban”, azaz hogy a páciens tudta és engedélye nélkül esetelemzést jelentetett meg róla, még ha megváltoztatta is a fontosabb adatokat és bizonyos részleteket. Berman publikálás előtt elküldte a tanulmányát véleményezésre Kleinschmidtnek, aki „dühöngve kérte ki magának” (183. old.) a dolgot.

A további fordulatokkal, sőt botrányokkal tarkított eset kapcsán Csabai olyan izgalmas és korántsem egyértelmű kérdésekkel foglalkozik, mint hogy ki a *tulajdonosa* és ki a *szerezője* egy-egy esetnek, továbbá, hogy egy eset közzététele mennyire szolgálja a terapeuta „személyes karrierjének érdekét, a tudományos közösség és a segítség szempontjait, továbbá – és legfőképp – azt, hogy nem okozza-e ezzel a legkisebb kárt is a kliensnek” (185. old.). Látszatra egyszerű a megoldás: „minden szakember kérjen informált beleegyezést a kliensétől a terápiás anyagok rögzítése és közlése előtt, azonban [...] még ha ad is a kliens ilyen beleegyezést, később, a terápiás folyamat dinamikája miatt esetleg meg is bánhatja” (185. old.). Az etikai dilemmák elkerülése érdekében a szakmai folyóiratok kezdenek szabályokat felállítani, például „úgy kell megváltoztatni az eset alanyának jellemzőit, hogy *senki* ne tudja azonosítani – még maga az érintett kliens sem!” (186. old.). Kérdés ugyanakkor, hogy mennyire tekinthető még hitelesnek az ennyire megváltoztatott leírás.

A kötet következő írása a „négykezes” esettanulmányokról szól, amelyek közül az egyik, a Magyarországon is sokak által ismert Irvin Yalom és páciense, Ginny Elkin, a 23 éves írónő közös kötete, a *Minden nappal közelebb*. Yalom abban állapodott meg a pácienssel, hogy minden terápiás ülés után lejegyzi reflexióit, ezzel is segítve „súlyos írási blokkja” feloldását. Yalom is feljegyezte a maga reflexióit, és ebből jött létre a közös kötet (Yalom feleségének szerkesztésében), amely egyazon terápia két narratíváját mutatja meg.

Csabai könyve izgalmas olvasmány nemcsak a szakmabeliek, de a

társadalomtudományok iránt érdeklődők számára is. Az esettanulmány teoretikus és gyakorlati alkalmazásának átfogó bemutatását jól követhetően és érdekesen viszi véghez. A kötet egyszerre tár fel tudománytörténeti és teoretikus összefüggéseket, a bemutatott esettanulmányokon keresztül pedig megvilágító erejű bepillantást nyerünk az esettanulmány történetébe, etikai és módszertani dilemmáiba.

PINTÉR JUDIT NÓRA

Korondi Ágnes: Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban

**MISZTIKARECEPCIÓ, AVAGY IRODALMI
ÉS KEGYESSÉGI GYAKORLAT A
KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYAR NYELVŰ
KOLOSTORI KÓDEXEK DEVOCIONÁLIS
SZÖVEGEIBEN**

Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2016., 461 old. (Monográfiák 3.)

A középkori Magyarországról csupán szórványosan maradtak fenn az anyanyelvi írásbeliségről tanúsító emlékek, éppen ezért minden egyes nyelvemlék különleges érték. Míg korábban kevés összefüggő szövegemlék őrződött meg, és minden bizonnyal kevesebb is íródott, a XV. század második felétől látványos növekedésnek indult az anyanyelvi írásbeliség. Ennek a „robbanásnak” az oka a latin nyelvet kevésbé (sőt gyakran egyáltalán nem) ismerő apácák lelki igényeinek kielégítése volt, és természetesen szoros kapcsolatban volt a késő középkori vallási mozgalmakkal. A nyelvemlék kódexeket a felfedezésük óta élénk érdeklődéssel vizsgálták különböző szempontokból. Az irodalomtörténeti és filológiai kutatások középpontjában többnyire e kéziratok *nyelvemlék* mivolta állt, ezért könnyen elsikkad-

hatott a szöveget befogadó közönség vizsgálata. Nem így Korondi Ágnes nagyívű monográfiájában, amely éppen a közösségre irányítja a figyelmet. A késő középkori anyanyelvű kódexirodalmunk teljes korpuszát átvizsgálva rajzolja meg, hogy a fennmaradt devocionális szövegek „milyen kegyességi gyakorlat(ok)ról árulkodnak, milyen spirituális lehetőségeket kínáltak, tanácsoltak vagy írtak elő olvasóik, használóik számára, s a kódexhasználó közösség vagy egyén hogyan konstruálhatta meg, alakíthatta irodalmi-retorikai eszközök segítségével enjét, identitását, spirituális pályáját” (11. old.), és fordítva. Mindenképpen újszerű a kérdésfelvetés, hiszen a használókkal (akik főként apácák voltak) jóval kevésbé foglalkoztak, mint a *használati olvasmányaikkal*. Kivételként említhető Lázs Sándor nemrég megjelent monográfiája (*Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi, Bp., 2016., 1. Kiss Farkas Gábor recenziója róla: *BUKSZ* 2016. tavasz–nyár, 13–17. old.), amely megközelítésében rokonítható Korondi Ágnes művével, de míg Lázs munkája az apácaműveltség egészével foglalkozik, addig jelen kötet, mely a szerző doktori disszertációján alapul, a misztikarecepcióra összpontosít.

Korondi Ágnes alap-, mesterszakos és doktori tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végezte, emellett a CEU Medieval Studies tanszékén is szerzett mesterszakos diplomát; disszertációját 2014-ben védte meg. Dolgozott Kolozsváron a *Philobiblon* című folyóirat fordító-szerkesztőjeként és egyetemi óradóként, 2015. óta pedig a budapesti MTA OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum Műhelyének posztdoktori kutatója. Ez a műhely több mint 40 éve jött létre a középkori Magyarország teljesen vagy töredékesen fennmaradt kódexjeinek tudományos feldolgozására, a középkori írásbeliség és könyvkultúra megismerésének elősegítésére.

Az anyanyelvű kódexirodalom a XVIII. század végétől kezdve népszerű kutatási téma az irodalmárok és nyelvészek között. Korondi Ágnes

könyvében bemutatja kutatásaik történetét és értékeli a korábbi szakirodalmat. Horváth János a kolostori irodalmat zárványnak (*A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931.), Szerb Antal pedig „dekadencia-tünetnek”, illetve „átmenetinek” tekintette, mivel szerinte a késő középkori a hanyatlás, a lassan hisztérikussá váló halál-gondolat volt a jellemző. (*Magyar irodalomtörténet*. Révai, Bp., 1935.). A már más szemléletet képviselő újabb irodalomtörténeti munkák nem értelmezték újra a kódexirodalom helyét a magyar irodalom történetében. Erre Korondi Ágnes sem vállalkozott, pedig mivel sok szempontból új módon határozza meg a magyarországi női misztika és kódexirodalom helyét, eredményei alapján talán jobban körvonalazhatta volna a kódexirodalom szerepét a magyar irodalomtörténet rendszerében.

Korondi Ágnes egyik célja, hogy végleg leszámoljon azzal az irodalomtörténetben elterjedt nézettel, hogy a kódexirodalom egy hanyatló korszak zárványa volt. A hanyatló korszak képe valamelyest a magyar történettudományban is él: eszerint Mátyás uralkodása után a tehetségtelen „Dobzse László” okozta hatalmi és erkölcsi hanyatlás egyenes következménye volt a mohácsi vész. (Pl. Engel Pál: *Szent István birodalma*. Bp., 2001. 287. old.). Ennek a képnek az átrajzolására Neumann Tibor tette a legmarkánsabb kísérletet, amikor például az adóztatás vizsgálatára támaszkodva állította, hogy II. Ulászló nem nevezhető hatalom nélküli, gyenge uralkodónak (I. Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Dobszay Tamás et al. szerk.: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Argumentum – Országgyűlés Hivatala, Bp., 2013. 46–54. old.) – így hanyatlásról sem beszélhetünk. A Jagelló-kori művészet is a Mátyás-kori szerves folytatása volt, az utóbbi évtizedek vonatkozó művészettörténeti kutatásait Mikó Árpád tanulmányban összegezte (Reneszánsz művészet a Jagelló-kori Magyarországon, I. Az all'antica művészeti köznyelv kialakulása és elterjedése. *Ars Hun-*

garica 41 [2015], 363–420. old.). A kódexirodalom vizsgálata ehhez az irányhoz csatlakozik, hiszen a kódexirodalom sem 1526-ban, hanem csak a török hódítással és a reformáció térnyerésével szorult vissza. Ám az egyes kódexek története még itt sem ért véget, hiszen a szövegeket még a XVII–XVIII. században is használták (Pl. Lauf Judit: Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör: A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130 [2014], 218–236. old.).

Az első fejezetben Korondi Ágnes rámutat a kódexirodalom kutatóira leselkedő csapdákra. Ilyen többek között a Nyugathoz való viszonyítás, ami egyfelől természetes, hiszen a magyarországi kereszténységben kialakuló vallási mozgalmaknak nyugatiak a gyökerei, és elemzésükhöz a tudományos módszertant is gyakran „Nyugatról” vesszük. Másfelől az összevetés kisebbségi érzéseket keltethet amiatt, hogy a középkorból sokkal kevesebb forrásunk maradt fenn – anyanyelvűből pedig még kevesebb –, és a misztika eszmevilága sem akkor és úgy jelentkezett Magyarországon, mint Nyugaton. Korondi Ágnes a tételszerű összehasonlítás helyett a vizsgált szövegek sajátosságaira helyezi a hangsúlyt, s nem azzal foglalkozik, hogy hiányként számba vegye a Magyarországon jelen nem lévő misztikus műveket vagy irányzatokat. Közismert tény, hogy a középkori magyarországi források jelentős része elpusztult az évszázadok folyamán, és a kódexek „nagyobb hányada” elveszett (76. old.). Lehetetlen pontosan megmondani, milyen arányban maradtak fenn a források, de érdemes lett volna kitérni arra, hogy mennyiben befolyásolhatja ez a pusztulás a magyarországi misztikáról való ismereteinket. Befolyásolja-e egyáltalán? Lázs Sándor nemrégiben éppen amellelt érvelt, hogy nem lehetett sokkal több kódexe az apácáknak, mint amennyi fennmaradt (Lázs, *Apácaműveltség Magyarországon*, 27. old.).

A könyv négy nagyobb fejezetből áll. A már említett tudománytörténeti részt (*A kódexirodalom a magyar irodalomtörténeti kánonban*) a szű-

kebb értelemben vett téma (*Misztika, kódexirodalom, középkori női íráshasználat*) bemutatása követi. Az 1930-as évek óta nem készült hosszabb tanulmány a misztika jelenlétéről a magyar nyelvű kódexirodalomban, ezért a monográfia kiindulási alapja Otrokocsi Nagy Gábor könyve volt. (*A magyar irodalmi gótika problematikájához*. Debrecen, 1939).

A misztika fogalmának tisztázására az 52. oldalig kell várni, talán szerencsésebb lett volna az első oldalak valamelyikén. A misztika szót legalább kétféle jelentéssel szokták használni. Általános értelemben Isten közvetlen megtapasztalása, a vele való egyesülés személyes élménye, szűkebb értelemben egy késő középkori vallási áramlat jelölésére is szokták használni. A misztika mint vallási irányzat a XII. századtól hódított. Elindítójának Clairvaux-i Szent Bernát tekinthető, aki a lélek Isten utáni vágyakozását a szerelmi toposzok nyelvén írta le. Főként Bernát és Suso Henrik írásai nyomán alakult ki a jegyesmisztika, amely a lélek és Krisztus közti jegyesi szeretetet fogalmazta meg. A misztikának mint irányzatnak több központja is kialakult: Itáliában, Németalföldön, a Rajna mentén és Angliában. Korondi Ágnes a tágabb értelmében használja a fogalmat, mivel „a hasonló definíciók sokkal összetettebb, mozgalmoszerűbb jelleget kölcsönöznek egy alapvetően személyes istentapasztalaton, Isten–ember kapcsolaton nyugvó, a művelődés helyett inkább a spiritualitás területéhez tartozó jelenségnek, mint az indokolt.” (50. old.) Érvelése jogos, így viszont nem tudjuk meg, hogy milyen eredményre jutnánk, ha a szűkebb értelemben használnánk a misztika kifejezést a késő középkori kódexirodalomról szólva. Vajon a misztika vallási irányzatként mennyire volt jelen az országban? Nem világos továbbá, hogy a szerző misztika-definíciója alapján pontosan milyen módszer szerint szelektálta a szövegeit, mivel Isten közvetlen megtapasztalása tág értelmezési keretet nyújt.

A misztika és az anyanyelvű írásbeliség szoros kapcsolatban állt egymással, mivel a szerzetesek kénytelenek voltak népnyelven közölni a

nők számára adott útmutatásokat. Ennek tudatában tekintette át Korondi a női íráskultúra történetét a középkori Magyarországon. Ellenében Nyugat-Európával, Magyarországról nem ismerünk középkori női szerzőket, és a nők tanulási lehetőségeiről sem tudunk sokat. A korai évszázadokból alig maradt fenn adat, ám sejthető, hogy az apácakolostorok lakóinak valamilyen szinten tudniuk kellett olvasni. A XIII. századtól vannak forrásaink olyan nőkről, akik olvastak: leginkább a királynék és királynéok műveltségéről tudunk. Jogos kérdés ezzel kapcsolatban, hogy az általuk használt könyvek mennyire kapcsolódnak a magyar íráskultúrához, hiszen például Szent Erzsébet külföldön élt, a királyi feleségek pedig külföldről érkeztek. A Szent Margit szentté avatási eljárása során keletkezett források viszont tanúskodnak a női írásbeliségről: Margit valamelyest tudhatott olvasni és latinra is tanították. A női kolostori írásbeliség növekedésében jelentős szerepe volt a XII–XIII. századi női vallásos mozgalomnak, amelynek hatására a koldulórendi monostorok mellett beginaközösségek is megjelentek. Változást az írásbeliségben a XIV. század hozott, amikor már Magyarországon is elterjedőben volt az új típusú néma olvasás, sőt nők levelezéséről is értesülünk. A XV–XVI. századtól a főúri és polgári származású asszonyok könyveiről is vannak információink, ám a társadalom nagy része még ekkor is *illiteratus* volt.

A kontextus megismerése és a bevezető fejezetek elolvasása után azt hihetnénk, hogy kellő tudással rendelkezünk a női misztika megértéséhez, ám a *Szöveghasználat és írásbeliség* című fejezet rávilágít, hogy ez mennyire nincs így. A meditáció jelentésének pontos meghatározása például fontos eredményekre vezetett. Az irodalomtörténetben egy műfajt neveznek meditációnak, de ez a szó utal a gyakorlatra is. Mit értettek e szón a középkori kódexírók? A műfajt vagy a gyakorlati tevékenységet? „A meditációra mint szövegtípusra vonatkozó utalásokat nem találtam bennük [ti. a magyar nyelvű kódexekben – UD] – írja a szerző –, viszont elmélkedésre

mint tevékenységre vonatkozó részek a teljes kódexirodalomban szerepelnek.” (100. old.) A monográfiából kiderül tehát, hogy a középkor végi Magyarországon ez a szövegtípus még nem létezett, viszont bizonyos szövegek olvasása kiindulópontul szolgálhatott az olvasó lelkében, szívében vagy elméjében lezajló folyamatokhoz, melyeknek célja Isten „édességének” megtapasztalása volt. A magyarul gyakorta elmélkedésnek fordított szó nemcsak a *meditatio*, hanem a *contemplatio* jelentést is magában hordozza. Magyarországon az elmélkedéshez használható, misztikusnak tekintett szövegek középpontjában Krisztus szenvedése és a Krisztussal való egyesülés állt. Az egyesülés a szövegek szerint úgy következik be, hogy Krisztus ellátogat a bensőbe, s egyesül a lélekkel. A magyar szövegekben – például a Lobkowitz-kódexben – nem eksztázisról, hanem vigasztalásról lehet olvasni. A magyar kódexirodalom jellemzően óv a különleges lelki adományoktól (eksztázis), mivel azok ugyanannyira veszélyesek, mint a világi csábítások. Így „a vigasztalásnál, mennyei édességnél előbbre való a bűnbánat, a *contemplation*nál az alázatosság” (116. old.). Noha a könyvnek nem célja az összehasonlítás, számos helyen párhuzamul kínálkozik a német nyelvű vallásos irodalom. Werner Williams-Krapp szerint a teológiában kevésbé jártasak nem kaptak olvasmányul mély misztikus műveket. (The Erosion of a Monopoly: German Religious Literature in the Fifteenth Century. In: R. Blumenfeld-Kosinski – D. Robertson – N. Warren [eds.]: *The Vernacular Spirit. The New Middle Ages*. Palgrave Macmillan, New York, 2002. 239–259. old.) Korondi Ágnes megállapítja, hogy a magyar kódexirodalomban a meditációra vonatkozó előírások a misztikával szembeni hasonló bizalmatlanságról és a túlzásoktól való félelemtől árulnak, hasonlóan a német nyelvterületen keletkezett anyanyelvű szövegekhez. Ez az összehasonlítás természetesen meggyőző, ugyanakkor a túlzásoktól való félelem kialakulásához nem kellene-e túlzások is? A német területeken volt vizionárius-

misztikus irodalom, amely ezt a félelmet kiválthatta, de Magyarországon nem tudunk ilyenről.

Korondi Ágnes – ígéretéhez híven – új szemzőgből vizsgálja a magyar irodalom viszonyát a nyugatihoz mind a megkésetttség, mind az átvett szövegek tekintetében. Ugyan csak a XV. század második felében jelentek meg a magyar nyelvű kódexek – amikor máshol akár már több száz éves volt az anyanyelvű irodalom – az obszerváns német és a magyar zárdák népnyelvi anyagainak összevetése azt mutatta, hogy mindkettőt műfaji hibriditás jellemzi, bár a német anyag műfaji tekintetben sokszínűbb. A XV. századtól kezdve ez az irodalom, a víziók és az eksztatikus tapasztalatok helyett inkább a gyakorlati készségek, a mindenki által elérhető erények megszerzését ajánlotta. A *devotio moderna*, az obszerváns mozgalmak és a női olvasás terjedése összefügg: az obszerváns kolostorokban anyanyelvű könyvtárak jöttek létre az apácák lelki igényeinek kielégítésére.

Mindeddig azt állította a szakirodalom, hogy Magyarországra leegyszerűsített misztikus szövegek jutottak el, így végső soron egy leegyszerűsített misztika. Clairvaux-i Szent Bernát és Bonaventura műveit (illetve késő középkori magyar fordításaikat) elemezve ezt a vélekedést árnyalni próbálja a szerző. A késő középkori spiritualitásra jelentős hatást gyakorló Clairvaux-i Szent Bernát írásaiban például nagy hangsúlyt kap, hogy a megtestesült Krisztuson át lehet eljutni Istenhez. (Kurt Ruh: *A nyugati misztika története I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*. Akadémiai, Bp., 2006. 262–263. old.) Maga Bernát nem igazán foglalkozik a passióról való elmélkedéssel és a szenvedésközpontú vallásossággal, mégis gyakran az ő nevével hagyományozódtak ilyen típusú szövegek. A magyar kódexirodalomban megtalálhatók a Bernáthoz kapcsolt – bár valójában nem általa írt – életviteli tanácsok. Az érett középkor misztikájához képest ez valóban egyszerűbb misztika, ám Korondi Ágnes megállapítása szerint Magyarországon nem az érett középkor misztikafelfogása, vagy még a késő középkorban is

létező vizionárius-eksztatikus misztika, hanem az ekkoriban – főként az obszerváns apácakörökben – szintén elterjedt, gyakorlatiasabb, józannabb misztika volt népszerű. Ehhez pedig a meditatív részeket tartalmazó regula bizonyult a megfelelő irodalmi formának. Hasonló módon használták fel Bonaventura műveit is: a bonyolult teológiai okfejtésekkel operáló misztikus művek helyett az inkább előíró, szabály jellegű munkákat fordították le. Korondi Ágnes azt hangsúlyozza, hogy mivel a késő középkori, obszerváns és a *devotio moderna* szerint élő apácáközösségekben elterjedt misztika célja alapvetően más volt, mint a XII–XIII. századi vizionárius misztikáé, nem érdemes összehasonlítani a kettőt, és számon kérni az utóbbi hiányát. Nem a vizionárius misztika lebutított verziójával állunk szemben a magyarországi misztika esetében, hanem egy másik irányzattal.

Ezzel párhuzamosan magyarázatot kapunk arra, Magyarországon miért nem terjedt el igazán az úgynevezett misztikus szentek kultusza, azoké a nőké, akik személyes kapcsolatba léptek Istennel, majd látomásokban, revelációkban részesültek. Magyarországon inkább a korai mártírszentek, a rendalapítók és a hazai kötődésű szentek kultusza volt népszerű. Tisztelték olyan szenteket, akiknek a történetében vannak misztikus elemek, bár sosem középponti szerepben. Az egyik ilyen Alexandriai Szent Katalin misztikus eljegyzése Jézus Krisztussal, de tartalmaz misztikus elemeket Clairvaux-i Szent Bernát, Árpád-házi Szent Erzsébet és Aquinói Szent Tamás magyar nyelvű legendája is. Jelentősen több misztikus jelenséget tartalmaz Szent Ferenc, Sienai Szent Katalin és Árpád-házi Szent Margit magyar legendája. Ferenc történetében a stigmatizáció mellett megjelenik a misztikus elragadtatás, a révület is, ám a legendának nem központi elemei, mely inkább a szerzetesi erényeket és Krisztus követésének a fontosságát hangsúlyozza. Sienai Szent Katalin magyar nyelvű legendájában (az Érsekújvári kódexben) az eddigiekhez képest jóval nagyobb szerepet kapnak a misztikus tapasztalatok. Korondi Ágnes véle-

ménye szerint az ő kultuszának propagálását a domonkos női szentség és a domonkos stigmatizáltak ügyével való szoros összefüggés indokolhatta. Tisztelete igazán fontos az obszerváns női domonkos kolostorokban, így például a Nyulak szigeti kolostorban volt, ahol az Érsekújvári kódexet használták. Árpád-házi Szent Margit legendája még jelentősebb volt a magyar domonkosok számára, hiszen ő nemcsak rendi, hanem helyi szent is. A Magyarországon használt legendaszövegben hangsúlyozzák ugyan Margit passió-centrikus lelkiségét és elragadtatását, ám nem misztikus szentként ábrázolják a XIII. századi hercegnőt (ezt majd csak a Garinus által a XIV. században, Avignonban írt *Legenda maior* teszi meg). A magyar Margit-legenda inkább követendő példaként ábrázolja az áhítatosságával és alázatosságával az obszerváns szerzetesi eszményt megtestesítő szentet.

A szerző fokozatosan kibontotta tehát vizsgált témáját: bemutatta a kódexirodalom jelentőségét, a női írásbeliség kialakulását, a bernáti és a bonaventurái misztika magyarországi recepcióját, valamint a legendák misztikus elemeit. A kötet végére hagyta a „csúcspontot”: a passiómisztikát. A késő középkorra Krisztus keresztalálának felfogása megváltozott. Míg korábban a halál legyőzésén és a feltámadáson volt a hangsúly, a XIV. századtól kezdve a szenvedő emberen. A magyarországi szövegek nagyrészt a drámai koldulórendi prédikációk fordításai, és főképp meditációs segédanyagként használhatták őket. A magyar kódexek passió-meditációját a szerző a Nagyszombati kódex Suso-fordításán és Thomas à Kempis magyarra ültetett művén keresztül mutatja be. A késő középkorban Krisztus testben való szenvedése központi fontosságúvá válik, az *imitatio Christi* már nem csupán külsődleges utánzásformát jelentett.

A Krisztus szenvedéséről szóló imák is népszerűek voltak. Ezek a szövegek ugyan fordítások, ám a célközönség szükségleteihez mértén bővíthették, rövidíthették vagy bizonyos mértékben átalakíthatták őket. Az imákban gyakran kéréseket is megfogalmaztak. A passió

olvasásának az volt a célja, hogy a befogadóból érzelmeket váltson ki, ezzel elősegítve valamiféle misztikus tapasztalatot, a Krisztussal való együttérzést. Számos passió-imádságnak nem került elő latin forrása, így Korondi Ágnes felveti azt a lehetőséget, hogy eredetileg magyarul készültek. A régi magyar szövegek fordítóit/szerzőit általában férfiaknak szokták tartani (legújabb példaként Lázs Sándor érvelt mellette, l. *Apáca-műveltség Magyarországon*, 119. old.). A könyvben korábban már volt arra utalás, hogy a nők fogalmaztak szövegeket (pl. levelezés), így érdekes lett volna, ha a szerző foglalkozik itt azzal, fogalmazhatták-e az apácák a fohászokat is.

Korondi Ágnes könyvének struktúráját és érvelését logikusan szerkesztette meg. Hatalmas forrásanyagot tekintett át és elemzett hozzáértő módon mint egyazon irodalmi és vallási kultúra különböző, megmaradt részecskéit. A kis darabokból építette fel végül a teljes képet (amennyire lehetett). A magyar mellett behatóan tanulmányozta a nemzetközi szakirodalmat is – nemcsak az angolt és a németet, de a szláv nyelven írt műveket is –, az irodalomtörténet mellett a történettudomány, a történeti antropológia és a művészet-történet legújabb eredményeit is felhasználta. Az egyetlen kifogás, amit a szakirodalom használatával kapcsolatban megfogalmazhatok: a műben túl sok a szó szerinti idézet a másodlagos irodalomból – célszerűbb lett volna csupán néhány mondatban összefoglalni tartalmukat, amelyet a fejtegetések gyakran egyébként is meghaladnak. Ugyanígy, a kutatástörténeti összefoglalások is lehettek volna valamivel rövidebbek.

Összefoglalva, Korondi Ágnes könyvének legfontosabb eredménye, hogy túllépett azon a közhelyen, hogy a késő középkor a hanyatlás korszaka, és ezen belül a misztika pedig kifejezetten korszerűtlen. Ezzel tulajdonképpen újrafogalmazta a középkor végi magyarországi misztika sajátosságát. Rávilágított, hogy valójában nem a XII–XIII. századi vizionárius misztikával kell összehasonlítani a XV–XVI. századi magyar kódexekben dokumentálódó

misztikafelfogást, hanem a korabeli nyugat-európai obszerváns kolostorokéval. A szövegeket nem elsősorban nyelvemlékként vagy szépirodalomként, hanem használati irodalomként, devocionális kontextusban értelmezte. Ebből a gazdag spirituális közegből nemcsak az anyanyelvi írásbeliség fejlődött ki; a reformáció alapját is ennek a kornak a vallásossága alkotta. A késő középkorban a német nyelvű területek obszerváns kolostoraiban is hasonlóan vélekedtek a misztikáról: óvták az apácákat a túlzásoktól – így az eksztatikus élményektől is (Wybren Scheepsma szerint például ezért nem fordították le Bernát és Bonaventura misztikus teológiai munkáit középhollandra – l. *Medieval Religious Women in the Low Countries: the 'Modern Devotion', the Canonesses of Windesheim and Their Writings*. Boydell, Woodbridge, 2004. 20–25. old.), s inkább a mindennapi életben is megvalósítható lelkiség közvetítésére koncentráltak. A misztika ebben a korban Magyarországon a kódexirodalom tanúsága szerint az obszerváns életformát középpontba helyező, józan lelkiség közvetítését szolgálta.